

Զ Ա Ն

ՄԵՐ ԽՈՐԻՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՆՔ ՀԱՅՑՆՈՒՄ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ն. Ս. Օ. ՏԵՐ ՏԵՐ ԳԱՐԵԳԻՆ Բ-ԻԱ

ՔԱՆՁԻ ԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵԾՆՈՐՀ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՑՎԱՇԻ

ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐԸ,

ՆՈՐՈՎԴԻ ՈԳԵԿՈՉԵՅ

ՄԵԾ ԵՂԵՌԻՆԻ ԱՆՄԵԴ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻՆ,

ՈՐՈՆՑ ՍՈՒՐԲ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ Է ՆՎԻՐՎՈՒՄ

ՄԵՐ ՀԱՄԵՍ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Վ. Ս.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

КИЛИКИЯ
УСТНАЯ ТРАДИЦИЯ ЗАПАДНЫХ АРМЯН

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

VERJINÉ SVAZLIAN

CILICIA
THE ORAL TRADITION OF WESTERN ARMENIANS

ACADEMIE NATIONALE DES SCIENCES DE LA
REPUBLIQUE D'ARMENIE
INSTITUT D'ARCHEOLOGIE ET D'ETHNOGRAPHIE

VERJINÉ SVAZLIAN

CILICIE
TRADITION ORALE DES ARMENIENS OCCIDENTAUX

ЕРЕВАН—YEREVAN—ÉREVAN
1994

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՑՈՒՑ

Արքայի Ասթուրյան ընդհանուր
նորություն առաջնորդության
Բարեկամության բարեկամության

• 15. II. 95

ՎԵՐԺԻՆԻ ՍՎԱԳԻՅԱՆ - իշ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

ԱՐԵՎՄՏԱՀՅՈՑ ԲԱՆԱՎՈՐ
ԾՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եղիշ Շահնշահան
ընդունված է՝ բարեկամության:
Կ. Շահնշահան
Երևան, 2015 թ.

ԳՄԴ 68.5 (2Հ)–82.8 (2Հ)

Ս 850

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Բնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտ. դոկտոր ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրական գիտ. թեկնածուներ՝

Ռ. Հ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ, Ս. Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

և պատմական գիտ. թեկնածու՝ Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԸ

Սվագլյան Վ. Գ.

Ս 850 Կիլիկիա: Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը /Խմբ.՝ Ս. Հարությունյան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտ. և ազգագր. ինս-տ.— Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1994; -407 էջ, 1 մպմ. Ցկ.:

Ժողովածուն ընդգրկում է Մեծ եղեռնից վերապրած Կիլիկիայի և արևմտահայ տարրեր շրջաններից տարագրված ու Հայաստանում բնակություն հաստատած հայրենադարձներից գրի առնված ավանդական բանահյուսության գրեթե բոլոր տեսակների նմուշներն ու հուշապատճենները: Բարբառային ու թուրքալեզու բնագրերին կըցված են գրական լեզվով թարգմանություններ: Պատմաբանագիտական ակնարկում պատմական ու ժողովրդագիտական տվյալների հիման վրա ներկայացված են Կիլիկիայի հայության հասարակական ու մշակութային կյանքի պատկերները՝ սկզբից մինչև մեր օրերը, քննված են նաև գրառված նյութերի և բանասացների փոխհարաբերություններն ու ժողովրդագիտական որոշ երկույթների օրինաշախություններ: Ժողովածուն ունի նաև բառարան, ծանոթագրություններ, երգերի նոտագրություններ, բանասացների ու պատմապարական նկարներ; Առևերեն, անգերեն, ֆրանսերեն ամփոփումներ և արևմտահայության բնօրրանը պատկերող ուղեցույց քարտեզ:

Նախատեսվում է բանասերների, պատմաբանների, ազգագրագետների և ժողովրդագիտությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

ԵՊՐ Գրադարան

Ս 4702080108
736(02)—94 ՀԲԱԿ

ԳՄԴ 68.5(2Հ)+82.8(2Հ)

SU0223420

ISBN 5-8080-0388-9

©ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1994.

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂԾԻՑ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Վերժինե Սկազյանի «Կիլիկիա. արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը» ստվարածավալ ժողովածուն ընդգրկում է Հայաստանում (մասամբ նաև Սփյուռքում) վերաբնակված արևմտահայության ազգագրական ու սեռատարիքային տարրեր խմբերի ներկայացուցիչներից երկար տարիների տքնանքով նրա գրառած բանահյուսական բազմածանր նյութերն ու հատկապես Մեծ եղենի ականատեսների հուշապատումները:

Բանահյուսական նյութերը (հեքիաթներ, ավանդագրույցներ, պատմական և այլ կարգի գրույցներ ու երգեր, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ և աղոթքներ), գրառված կիլիկեհայ տարրեր բարբառներով ու ենթաբարբառներով, պատմական, հատկապես եղենի ու տեղահանության երգերի ճնշող մեծամասնությունը հորինված ու գրառված են թուրքերենով, որոնց կցված՝ հեղինակի կատարած հայերեն թարգմանությունները մեծապես դյուրացնում են բանահյուսական նյութերի ընկալումը: Բանահյուսական բոլոր նյութերն անխտիր ունեն մշակութաբանական կարևոր արժեք հայ ժողովրդի ազգագրական այդ հատվածի՝ Կիլիկիայի հապության բառ ու բանը, հոգևոր կերտվածքը, իդերն ու մտորումները, պատմականն ու յուրահատուկը հետազոտելու առումներով:

Բացի այդ, ժողովածուն ունի նաև հույժ պատմական, անգամ քաղաքական արժեք ու նշանակություն՝ մասնավորապես այնտեղ գետեղված Մեծ եղենի սահմոկեցուցիչ տեսարանները պատկերող մեծաքանակ հուշապատումներով և դերզորյան տառապահներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող թուրքական երգերով, որոնք առաջին անգամ են գիտական շըրջանառության մեջ դրվում: Ականատեսների հուշապատումներն ու մանավանդ թուրքական երգերն ունեն պատմական վավերագրերի արժեք ոչ միայն այդ ժամանակաշրջանի մեր ողբերգական պատմությունը ճիշտ հասկանալու և ըմբռնելու իմաստով, այլև Հայ Դատի պաշտպանությունն առավել հիմնավորելու և հատկապես թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններին հենց թուրքական երգերով ու նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակահարված տալու առումով:

Կատարված է տքնազան ու շնորհակալ մեծ աշխատանք՝ Կիլիկիայի և արևմտահայ աշխարհի այր ու կին ներկայացուցիչների (որոնցից շատերն այսօր արդեն չկան) խամրող հիշողությունից և հավերժ մոռացության վտանգից փրկելու բանավոր ավանդության նշխարժներն ու նրանց հերոսական, նաև ողբերգական անցյալի պատմության անգույքական հուշերը:

Բանահյուսական դոկտոր՝

Սարգիս Հարությունյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1915 թ. Մեծ եղեռնից, Կիլիկիայի պարպումից (1921 թ.) և Զմյուռնիայի աղետից (1922 թ.) հետո Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաբնակ շրջաններն իսպառ ամայացան. արևմտահայության զգալի մասը բնաշնչվեց, իսկ հրաշքով փրկվածները տարագրվեցին՝ սփովելով աշխարհի տարրեր երկրներ:

Աստանդական դեգերումներից հետո նրանցից շատերը Կ. Պոլսից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Բալկաններից և այլ երկրներից հայրենադարձվել են Խորհրդային Հայաստան և բնակություն հաստատել իրենց երրեմնի բնօրբանների հիշատակները հավերժացնող (Նոր Արարկիր, Նոր Զեյթուն, Նոր Հաճըն, Նոր Արեշ, Կիլիկիա, Մուսա լեռ, Նոր Այնթապ, Նոր Մարաշ, Եղեսիա, Սեբաստիա, Մալաթիա, Նոր Խարբերդ և այլ) նորակառույց բնակավայրերում:

Արևմտահայի արյան կանչով դեռևս 1950-ական թվականներից (սկզբում՝ անձնական նախաձեռնությամբ, հետագայում՝ նաև ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմակերպած անհատական գիտարշավների շնորհիվ) գիտական այլ աշխատանքների հետ գուգրնթաց, գրի ենք առել պատմական վերորշչյալ իրադարձություններին ականատես տարագիր-հայրենադարձների հոգենոր մշակույթի բանավոր նշխարները, որոնք տարրեր պատճառներով Հայաստանում ցարդ գրեթե չեն գրավել և ուսումնասիրվել:

Հատուկ նպատակադրումով շանացել ենք ընդգրկել ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Արևմտահայաստանի ու Անատոլիայի հայաշատ մի շարք գավառներից վերապրող բանասացների, որպեսզի առավել ամրողական պատկրացում տրվի ողջ արևմտահայության բանարվեստի, նրա հուզաշխարհի ու մտորումների մասին:

Ժամանակի ու տարածության անխուսափելի գործոնների ազդեցությամբ, նաև Հայրենիքում տիրող համատարած գրագիտության պայմաններում, երբեմնի բանահյուսական ավանդներ կրող

1 Սույն ժողովածուի նյութերի բնագրերը մեր այլ գրառումների հետ միասին պահպան են ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության արխիվում, Վերժին Սվազլանի ֆոնդում, նույնանիշ համարակալումներով:

բարբառախոս տարեց բանասացներ հայտնաբերել։ ու նրանցից բազմաբնույթ նյութեր գրառելը թեպետ դյուրիխ չի եղել, այդուհանդերձ փորձել ենք ամեն կերպ պահպանել տվյալ տեղավայրի բարբառային ինքնատիպությունն ու անաղարտ ներկայացնել բանասացի բանավոր խոսքը։

Բարբառային նյութերը գրի են առնվել ընդունված գիտական տառադարձությամբ՝ հաշվի առնելով Կիլիկիայի (Զեյթուն, Հաճըն, Մուսա լեռ, Քեսար, Մարաշ, Բելլան, Այնթապ, Դյորտյուլ, Սիս, Տարսոս, Աղանա, Մերսին) արդեն իսկ քայքայվող ու անհետացող բարբառների, ինչպես նաև արևմտահայ որոշ շրջանների (Եղեսիա (Ուրֆա), Տիգրանակերտ, Բիթլիս, Էրզրում, Վան, Խարբերդ, Քղի, Բալու, Մալաթիա, Կեսարիա, Սեբաստիա, Ցողզատ, Կոնիա, Աֆիոն-Գարաջիսար, Աղարազար, Էսքիշեհիր, Բուրսա, Բիլեղիկ, Նիկոմիդիա, Զմյուռնիա, Գանաքալի, Ռոդոս, Կ. Պոլիս) արևմտահայության լեզվական առանձնահատկությունները։

Տարրեր բարբառներով բանահյուսական նյութերից բացի, ուշադրությունից չեն վրիպել նաև այդ հատվածի հայության բանավոր ավանդության մեջ զգալի տեղ գրավող թուրքալեզու, սակայն բացահայտ հայկական ծագմամբ բանահյուսական նմուշները։ Վերջիններս, անկախ լեզվական հատկանիշից, հայ ժողովրդի հոգենոր մշակույթի մասն են կազմում, քանի որ պատմաքաղաքական աննպաստ պայմանների հետեւանքով նրանք իրենց վիշտն ու տառապանքը ստիպված արտահայտել են նաև թուրքերենով։ Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման սկիզբն ազդարարող այս տիխուր երկույթի պատճառները, բանասացների հաղորդած ոչ բոլոր թուրքալեզու նյութերն են ընդգրկվել ներկաժողովածուի մեջ, այլ՝ բացառապես հայ ժողովրդի ճակատագրին ու պատմության առնչվող հայաշխութեան ստեղծագործությունները։ Վերջիններս, ինչպես նաև բարբառային բնագրերը, ներկայացված են մեր կատարած գուգահեռ, բառացի թարգմանություններով՝ նույնանիշ համարակալումներով։

Ներկա ժողովածուում ընդգրկված բանավոր ավանդության այս բազմաբնույթական ժամանակակալումներում

Թյունն իր մեջ է ամփոփում Կիլիկիայի հայության երբեմնի բարգավաճ կյանքի, ինչպես նաև հետագայում նրան բաժին ընկած անագորույն տառապանքների և հերոսական ոգորումների իրական պատկերները՝ սկսած Լեռն Բ Մեծագործ թագավորից մինչև Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, ապա՝ Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Այնթապի ու Հաճընի դիմագրողական պայքարը, տարագրությունն ու հայրենադարձությունը, ընդհուպ մինչև մեր օրերի արշախյան շարժման ու Հայկական նորանկախ պետականության հիմնադրման արձագանքները:

Ժողովածուում ընդգրկված նյութերի ժանրային ու թեմատիկ բազմազանությունը պայմանավորված է նախ՝ արևմտահայության հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ելաչներով, անընդհատ փոփոխվող հանգամանքներով (քանի որ անցյալի պատմական նշանավոր իրադարձությունները, ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի բազմաբնույթ տպավորությունները չեին կարող սպառվել սոսկ բանահյուսական որոշակի տեսակների (ժանր) սահմաններում), ապա՝ նաև մեր հատուկ նպատակադրումով՝ գրի առնել այն ամենը, ինչ հնարավոր է փրկել անհետ կորստից: Այդ է պատճառը, որ ներկա ժողովածուի մեջ ընդգրկվել են ինչպես Կիլիկիայի, Արևմտահայաստանի ու Անատոլիայի հայաշատ մի շարք գավառների ավանդական բանահյուսական պատմամթնական գուշերը:

I. Ժողովածուի առաջին՝ Արծակ բանահյուսություն բաժնում տեղ են գտել խոհափիլիսոփայական մի շարք հեթիաթներ, բարոյախրատական առակներ, սնահավատական ու աստվածաշնչային ինչպես և ժողովրդական ստուգաբանությամբ մեկնարանվող տեղանվանական զրույցներ:

Ժամանակագրական հաջորդականությամբ են ներկայացված պատմական զանազան իրադարձությունների, նշանավոր դեպքերի ու դեմքերի մասին ճշմարտապատում զրույցներն ու տարրեր տեղավայրերի հայության կենցաղը, սովորութներն ու հոգեբանությունը բնութագրող մանրապատումները:

II. Ժողովածուի երկրորդ՝ Զափած բանահյուսություն բաժնում ընդգրկված են Կիլիկիայի և արևմտահայ մի շարք շրջանների օրորոցայիններ, տարրեր բնույթի մանկական երգեր, ինչպես նաև սիրային, պանդխտության ու կենցաղային թեմաներով հորինված, մեր միջնադարյան հայրենները հիշեցնող խաղեկներ ու ժողովրդական երգեր:

Առանձին նեթարաժին են կազմում պատմական իրադարձությունների շուրջ հյուսված, բանաստեղծական ձև ու կերպ ստացած պատմական բնույթի երգերը, որոնք ևս դասակարգված են ժամանա-

կագրական հաջորդականությամբ: Այդ ենթարաժնում առանձին շարքերով ներկայացված են հայրենասիրական, հերոսական ոգորումների շուրջ ստեղծված գյուցազներով թյունները՝ սկսած Զեյթունի ապստամբությունից մինչև Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Այնթապի, Հաճընի հերոսական գոյամարտերը: Անցյալում, երբ մեզանում քաղաքական պարտադրանքով արգելված էր ազգային-ազատագրական, հայրենասիրական երգերի կատարումը, մեզ հաջողվել էր գրի առնել ժողովրդի կողմից դեռևս Շիշվող, հեղինակային ծաղում ունեցող բազմաթիվ հայրենասիրական երգեր (իրենց մեղադային ձայնագրություններով), որոնցից ժողովածուի մեջ ընդգրկել ենք սոսկ ժողովրդական ծաղում ունեցողները, մասամբ նաև գրական-անհատական, բայց բանահյուսացված (Փոլկորիգացման հնթարկված) որոշ ստեղծագործություններ, որոնք դարձել են ժողովրդականացած յուրօրինակ տարրերակներ:

Այս ենթարաժնում առանձին շարքերով ներկայացված են նաև օսմանյան կառավարության կազմակերպած զորահավաքի, զինահավաքի ու բանտարկված հայ կտրիծների մասին հյուսված երգերն ու քայլակները, տեղահանությունների ու կոտորածների ընթացքում որդեկորույս հայ մայրերի, անտեր ու անօգնական մնացած որբուկների շարահարած ողբանման եղերերով: Մեր հնամենի լալյաց երգերը հիշեցնող այդ ստեղծագործությունները, թեպետ հաճախ հորինվել են թուրքերեն երգերի տաղաշափական ու մեղեդային նմանարկությամբ, սակայն մեր լսած բոլոր տարրերակներն ընդգրկել ենք՝ նկատի ունենալով դրանց պատմաճանաչողական բացառիկ արժեքը:

Այս ենթարաժնում են զետեղված նաև հայրենարածության ու հայրենադարձության, ինչպես նաև պատմական հետազա իրադարձությունների շուրջ հորինված երգերը:

III. Երրորդ բաժնում, ի շարու բարբառային տարրերակներով բանաձևած բանահյուսության փոքր տեսակների (Առած-ասացվածքներ, Խրատներ, Անեծքներ, Օրհնանքներ), ներկայացված են նաև ժողովրդական ծագում ունեցող աղոթքների բանաձևեր:

IV. Ժողովածուի չորրորդ բաժինն ընդգրկում է Մեծ եղերնից վերապրոների հուշերը: Հուշապատումները վերապրող ականատեսների անմիշական տպավորությունների վերհուշներն են, նրանց խոհերն ու մտորումները, որոնք տարրեր պատճառներով մեզանում ցարդ գրեթե անտեսվել են և չեն գրավել: Հուշապատումները, թեք բուն իմաստով ժողովրդական բանահյուսության մաս չեն կազմում, սակայն, որպես բանավոր

ավանդության տարատեսակ, ունեն պատմաճանաշողական կարևոր արժեք, մանավանդ արևմտահայությանը բաժին ընկած ճակատագրի կենդանի պատկերները ստույգ ու ճշմարտացի ներկայացնելու առումով:

Տասնյակ տարիների ընթացքում մեր արժանահիշատակ բանասացներից բառ առ բառ, պատառիկ առ պատառիկ գրի առնված ու ներկա հատորով սերունդներին ավանդվող բազմաթիվ ու բազմազան հուշապատումների այս շարքը, ժողովրդական բանահյուսության բազմատեսակ նյութերի հետ միասին, դառնում են Մեծ եղեռնն ու դրան հաջորդող պատմական իրադարձությունները ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, գեղարվեստական, բայց և հավաստի ժողովրդական վավերագրեր:

Բացի բնագրերից ժողովածուն ունի նաև Պատմաբանագիտական ակնարկ, որտեղ պատմական ու ժողովրդագիտական տվյալների հիման վրա ներկայացված են Հայկական Կիլիկիայի և արևմտահայության պատմահասարակական ու քաղաքական կյանքի պայմաններ՝ սկզբից մինչև մեր օրերը:

Քանակական վերլուծման եղանակով քննության են առնված նաև գրառված (ժողովրդագիտական) նյութերի ու բանասացների սեռատարիֆային փոխհարաբերություններն ու ավանդապահության հետ կապված մի շարք օրինաշափություններ:

Բառարանում տրված են՝ բնագրերում առկա դժվար հասկանալի բարբառային՝ և օտարիամուտ բառերի բացատրություններ:

Սանօթագրությունների աղյուսակում գրառված նյութերի ու բանասացների մասին տեղեկությունները հաղորդված են ըստ ժողովածուի շորս հիմ-

նական բաժինների՝ յուրաքանչյուր բաժնի ու ենթարածնի ներսում առանձին ու շարունակական համարակալումներով:

Ժողովածուին կցված են նաև բանասացների ու պատմաազգագրական տարրեր բնույթի լուսանկարներ, ձայնագրված երգերի նոտագրություններ, ուսուերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներ, ինչպես նաև Հայկական Կիլիկիայի և արևմտահայությունների ուղղանկերի ուղեցույց քարտեզ:

Կիրառված են հետևյալ համառոտագրությունները.

Ա. — Այնթապ
Ադ. — Աղանա
Անգլ. — Անգլերեն
Արար. — Արաբերեն

Բ. — Բելլան
Բա. — Բալու

Դ. — Դյորտյու

Զ. — Զեյթուն

Խ. — Խարբերդ

Կ. — Կոնիա

Հ. — Հաճըն

Մ. — Մարաշ

Մ. լ. — Մուսա լեռ

Պ. — Կ. Պոլիս

Ռուս. — Ռուսերեն

Ս. — Սիս

Տ. — Տարսոն

Տգ. — Տիգրանակերտ

Ք. — Քեսար

Ֆ. — Ֆընդագ

Ֆր. — Ֆրանսերեն

Ս. Բ. — Սանոթություն բանասացի

Տասնամյակների ընթացքում բառ առ բառ, պատառիկ առ պատառիկ գրի առնելով, ստեղծվել ու ամբողջացվել են սույն ժողովածուի բանավոր հուշարձանները:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Մեծ եղեռ-նից հրաշքով վերապրած այն սերունդներին, որոնք հերոսաբար դիմագրավելով կյանքի դաժան պայմաններին, իրենց հիշողության խորքում անթեղած պահել, պահպանել ու մեզ են հաղորդել իրենց տեսածն ու լսածը, իսպառ կորստից փրկելով արևմտահայոց հոգևոր մշակույթի բանավոր ավանդության նշխարները, որպեսզի քոնք քեզ նվիրեմ, իմ Հայ ժողովուրդ:

Վ. Ս.

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Կիլիկիա¹ կամ «Սիսուան գգեղեցիկ աղեղնաձև ցամաքն այն»² տարածվում է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում՝ բնական սահմաններով անջրպետվելով Տավրոսյան լեռներով, արևելքից՝ Սև կամ Ամանոսյան լեռնաշղթայով, իսկ հարավում ծփում են Միջերկրական ծովի կապտամանուշակագույն ջրերը:

Կիլիկիան, որն ունի դաշտային ու լեռնային շքեղ շրջաններ, հարուստ է մեծ և հորդառատ գետերով, ինչպիսիք են Պիռամոսը (Ձիհան), Սարոսը (Սիհուն), ջրվեժներով գեղեցկացած Կյուղնոսը (Թարսուս շայ), Կալիկադնոսը (Սելևկիա), Լամոսը (Լամաս) և ուրիշներ: Հյուսիսային լեռներից սկիզբ առնող այդ գետերն իրենց հետ բերում են բերքատվության համար հարուստ տիղմ՝ ավելի արգավանդ դարձնելով Դաշտային Կիլիկիայի արդեն իսկ բերդի հողերը և թափվում են Միջերկրական ծով:³

Կիլիկիայի հյուսիսարևելյան մասը՝ լեռնային Կիլիկիան, որը նաև կոչվել է Գաճ Կիլիկիո, բարձրադիր մի լեռնաշխարհ՝ մայրու, ձիթենու, եղենու, սոճու, կաղնու և այլ սաղարթախիտ անտառներով, հուռթի արոտավայրերով ու ծաղկավետ մարգագետիններով: Բնաշխարհը հարուստ է ամենաբազմազան կենդանիներով (վիթ, եղնիկ, այծյամ, քարայժ, հովազ, արջ, բորենի, շնագայլ, լուսան, զարազ և այլն) ու թոշուններով (արագիլ, արոս, արծիվ, անգղ, բու, բազե, սալամ, կաքավ, լոր, սիրամարգ, փասիան, սարյակ և այլն), ինչպես նաև բազմատեսակ հանքային հանածոներով (երկաթ, բիրիթ, կապար, արծաթ, կրաքար, ծծումբ, արջասպ, պղինձ, աղ, բորակ և այլն) ու զանազան բուժիչ ջրերով⁴:

Կիլիկիայի հնագույն բնակիչներն են եղել փոքր-

1 Ըստ հրեա հունական առասպեկտի՝ երկիրը Կիլիկիա է կոչվել Սիրոնի Ագենավրոս արքայի որդի՝ Կիլիքսի անոնով, որն իր քրոջը՝ Զեսի առևանգած Եվրոպային, ապարդյուն որունելոց հետո, իբր, հաստատվել է այնտեղ: Տե՛ս C. Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, Paris, 1988, V. I., pp. 71—77:

2 Հ. Դ. Ալիշան, *Սիսուան, Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիո և Լիռն Մեծագործ, Վենետիկ*, Ս. Ղազար, 1885, էջ 59:

3 Մ. Քելեշյան, *Սիս-Մատեան, Բեյրութ*, 1949, էջ 9:

4 Ազելի մանրամասն տե՛ս Տ. Տեր-Ղազարյան, *Հայկական Կիլիկիա. տեղագրություն, Բեյրութ*, Անթիկիա, 1966:

ասիական ցեղերն ու ցեղախմբերը: Հայերը Կիլիկիայում բնակություն են հաստատել դեռևս Տիգրան Մեծի տիրապետության օրոք (մ.թ.ա. 95—55 թթ.), երբ երկրի արևելյան մասը միացվել է Հայաստանին և Խոսով (այժմ՝ Ալեքսանդրիա) ծոցը կոչվել է Հայոց ծոց: Հետագայում Հովհան Ոսկերեանը Կիլիկիան իր աքսորավայրից գրած նամակում (404 թ.) հայտնել է, որ իր ապրած գյուղը հայարնակ է, և հայ իշխան է այդ շրջանի տերը: Հայերին Հայաստանից արտագաղթեցնելու թյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության հետեանքով, դեռևս VII դարի առաջին կեսին Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում մեծ թվով հայեր են ապրել: Հայտնի է նաև, որ 809 թվին վերաշինվել է Սիս քաղաքը, ուր տեղափոխվել ու բնակություն են հաստատել բազմաթիվ հայեր: X դարից Կիլիկիայի հայ բնակչությունն այնքան է ստվարացել, որ Հայոց Կաթողիկոս Խաչիկ Ա. Արշարունին այնտեղ ստեղծել է հայ նոր եպիսկոպոսություններն:

Հայերին վերաբնակեցնելով իր տերության փոքրասիական սահմանային նահանգներում՝ Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր ոչ միայն քրիստոնյա հուսալի պատվար ստեղծել մահմեդական Արևելքի դեմ, այլև վարում էր Հայաստանը զլատելու, նրան ինքնուրույն պետական կյանքից զրկելու և հայերին քաղկեդոնականություն պարտադրելու քաղաքականություն: Հայերն այդ շրջաններում ստանալով ընդարձակ տարածքներ, ստեղծել են զարգացած տնտեսություն, իսկ կայսերական բանակին մատակարարել մարտունակ ու փառարանված ուազմիկներ:

Հայերի վերաբնակեցման քաղաքականությունը զանգվածային բնույթ է կրել հատկապես XI դարում, երբ, Բյուզանդիայի միջամտությամբ Անիի հայ Բագրատունիների և մյուս տեղական թագավորությունների կործանումից հետո, սելլուկյան Հրոսակների կոտորածներից ու բռնություններից խուսափող բազմաթիվ իշխանական տներ՝ Վասպուրականից, Արցախից, Սասունից, Շիրակից և Հայաստանի այլ վայրերից, իրենց զինվորական ուժերի, վասալների և հարկատու շինականների

5 Տե՛ս Գևորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթեպի հայոց, հատոր Ա.*, Լու Անշելես, 1953, էջ 4:

Հետ միասին, տեղափոխվել են Կիլիկիա և բնակություն հաստատել Սիս, Մամեստիա, Աղանա, Տարսոս քաղաքներում և նրանց շրջակայքում։ Տիրելով ընդարձակ կալվածքների, քաղաքների ու բերդերի՝ հայերն աստիճանաբար իրենց ձեռքն են կենտրոնացրել նաև ուզմական, քաղաքական ու տնտեսական կյանքը։

XI դարում Կիլիկիայում գոյություն ունեին հայկական մի շարք իշխանություններ, որոնցից ամենակենսունակն ու նշանավորը Բագրատունի վերջին թագավոր Գագիկ Բ-ի մերձավորներից Ռուգեն իշխանի հիմնած իշխանությունն էր Լեռնային Կիլիկիայում։ Նա, 1080 թ. դուրս մղելով բյուզանդացիներին, Կիլիկիայում հաստատել է հայկական ինքնուրույն իշխանություն՝ Համբոնից դեպի Սիս գտնվող Վահկա բերդը դարձնելով Ռուգինյան իշխանության կենտրոն։

Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը մըշտական պայքարի մեջ է եղել իր հարևան Բյուզանդական կայսրության, Խկոնիայի, Սելջուկյան սովորանության և Անտիոքի լատինական իշխանությունների հետ։ Այդ արյունահեղ պատերազմների ընթացքում երկրի շատ շրջաններ բազմից ձեռք-ձեռք են անցել, սակայն Ռուգինյան իշխաններն իրենց վարած ճկուն քաղաքականության շնորհիվ կարողացել են օգտագործել հակառակորդների միջև եղած հակասությունները և աստիճանաբար ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները։ Նրանք XII դարի վերջերին իշխել են գոեթե ամբողջ երկրին։ Կիլիկիայի հայկական իշխանությունն այնքան է հզորացել ու ընդարձակվել, որ, Բյուզանդիայի և խաչակիրների համաձայնությամբ, 1198 թվականին Տարսոս քաղաքում Կիլիկիան հանդիսավորությամբ հայտարարվել է անկախ թագավորություն, և կեռն թագավոր Հայկական այդ պետության թագավոր (1198—1219)։

Ժամանակակիցները պատմական այդ խոշոր իրադարձությունը գնահատել են իրեւ Բագրատունյաց թագավորության վերականգնում նոր հողի վրա՝ նոր երկրում, որտեղ կենտրոնացել էր բազմահազար հայ բնակչություն՝ ազնվականներ, հոգերականներ, զինվորականներ, շինականներ, արհեստավորներ և առևտրականներ։

Հետագայում Մեծ Հայքից և հայարնակ այլ վայրերից հայերի հոսքը դեպի Կիլիկիա ավելի է մեծացել։ Լեռն թագավորի օրոք կազմակերպված հայերի տեղահանության ու վերաբնակեցման մասին է հիշատակում նաև սերնդից սերունդ մեզ հասած ժողովրդական հետեւյալ երգի պատառիկը։

Մշո դաշտեն էլեր կուգանք,
Խամշին փաթթեց լեռն արքան,

Օտարական ենք մնացել.
Միացե՛ք, հայե՛ր, միացե՛ք։

Մեր օրերում Կիլիկիայից վերապրող հայրենադարձները ես, վկայակոշելով իրենց նախնիներին, հաստատում են, որ իրենք Անիից են գաղթել «Մենք Անի քաղաքի ժողովուրդ ենք։ Առաջ մեր Զեյթունին Ուլնիա են ասել։ Անիի կործանումեն ետքը, մերոնք է կեր են, տուն տեղ են դրեր, եկեղեցի են շիներ։ Զեյթունի մեջ մենք Անի ձոր ունեինք, Ղարսի կամուրջ ունեինք, Արյան ձորի վրա Շողրի կամուրջ ունեինք. ադ բոլոր անունները Անի քաղաքեն էր...»⁷։

Հայկական Կիլիկիան իր երեքհարյուրամյա փառահեղ պետականության շրջանին (XI—XIV դդ.) հայտնի է եղել իր զարգացած քաղաքական, տընտեսական համակարգով, ծաղկյալ առևտրով, գիտության ու մշակույթի լուսավորյալ կենտրոններով։ Հիմնականում շարունակելով Արշակունյաց և Բագրատունյաց ժամանակաշրջանների Հայաստանի ֆեոդալական ավանդներն ու սովորույթները, Հայկական Կիլիկիայի հասարակական կարգը որոշ շափով կրել է նաև բյուզանդական և արևմտաեվրոպական քաղաքակարգության ազդեցություն։

Երկրի բարենպաստ կիման, բերրի գետահովիտներն ու արգավանդ դաշտավայրերը նպաստել են երկրագործության, իսկ լեռնային խոտանատարութայրերը՝ անասնապահության զարգացմանը։

Լեռն Մեծագործի օրոք Կիլիկիան ունեցել է շուրջ շորս հարյուր քաղաքներ ու բերդեր, որոնցից ամենից հոչակավորներն են եղել քաղաքամայր Սիսի (Սիսոնի) բերդը, ապա նաև՝ Անարգարան, Վահկան, Կապանը, Լամբրոնը, Լսոնկլան, Բագեն, Բարձր բերդը, Անամուռը, Առյուծը, Արեգնին. Բերդուարը, Ընկուզուտը և այլն։

Երկրի ավելի քան մեկ միլիոն բնակչության գրեթե կեսն ապրել է քաղաքներում։ Քաղաքային բնակչության ամենաստվար խավը կազմել են մանըր արհեստավորներն ու առևտրականները։

Արհեստներից առանձնապես զարգացած են եղել արծաթագործությունը, ոսկերչությունը, զինագործությունը, մանածագործությունը, գորգագործությունը, կարպետագործությունը, ապակեգործությունը, դերձակությունը, որմնադրությունը,

⁶ Այսուհետև սույն ժողովածուի բնագրային հղումները կկատարվեն ըստ բաժինների ու ենթաբաժինների հերթական ու շարունակական համարակալումների։ Տե՛ս, II. 7ա. 22 (417)։

⁷ Կիլիկիայի անցյալի և հատկապես զեյթունցիների մասին իր մեծերից լսած զրոյցներն ու երգերը կիլիկիցիներին հատուկ արժանապատվությամբ մեզ է հաղորդել կապուտալ, խարտյաշ, թիկնեղ ու առնական կեցվածքով 94-ամյա զեյթունցի կարապետ Թողլյանը։ Տե՛ս I.5.1(66)։

դարբնությունը, նավաշինությունը, փայտի, կաշվի, սև և գունավոր մետաղների մշակումը և այլն:

Քաղաքներն ու նավահանգստային կենտրոնները (Աղանա, Ալայա, Այաս, Անարչարա, Կոռիկոս, Մամեստիա, Սիս, Սելմիկիա, Տարսոն և այլն), գերազանցապես լինելով արքունի տիրություններ, զարգացել են պետության հովանավորությամբ: Ռուբինյան իշխանության օրոք Այասը (Եգիաս) և Աղեքսանդրյակը (Խոկենդերուն) կատարել են առաջնակարգ նավահանգիստների գեր՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Կիլիկիայի քաղաքներում և նավահանգիստներում հայերի կողքին ապրել ու արտոնյալ պայմաններով առևտուր են կատարել ասուրիներ, արաբներ, Հրեաներ, Հույններ, պարսիկներ, իտալացիներ, ֆրանսիացիներ: Հայկական Կիլիկիան առևտրական սերտ կապեր է ունեցել իտալիայի, Ղրիմի, Մայր Հայաստանի, Ասորիքի, Եգիպտոսի, Իկոնիայի սովորական և այլ երկրների հետ: Կիլիկիայի թագավորները բազմաթիվ միջազգային առևտրական պայմանագրեր են կնքել Զենովայի, Պիզայի, Ֆլորենցիայի, Սիցիլիայի, Մարսելի և այլ քաղաքների առևտրական ընկերությունների և վաճառատների հետ: Առաջին անգամ հայերեն տառերով դրամներ հրապարակ հանելը Ռուբինյանց փառքերից մեկն էր:

Պետության կենտրոնական և տեղական կառավարման կարևոր օղակներն են եղել գատարանները՝ Վերին կամ Մեծ Դարպասը, թագավորի նախադահությամբ: Արտաքին թշնամիներից երկիրը պաշտպանելու և ներսում իր տիրապետությունն ամրապնդելու համար արքունիքը ստեղծել էր մշտական կանոնավոր ու մարտունակ բանակ:

Հայկական մշակութի ծաղկումը պայմանավորվել է Հայկական Կիլիկիայի քաղաքական ու տնտեսական աննախընթաց վերելքով: Այն զարգացել է հայ բազմադարյան մշակութի պահանդների հիման վրա: Պետական արքունիքը հովանավորել ու խրախուսել է հայ մտավորականների մշակութային նախաձեռնությունները: Այսպես օրինակ՝ Կոստանդին Ա հիմնադրել է Կաստաղոնի, Թորոս Ա՝ Դրազարկի ու Մաշկեռի, Մեծը՝ Մեծ քարի, Լոռն Բ՝ Ակների և Գայլու վարդապետարանները: Թորոս Բ եղել է հմուտ բանասեր, Լոռն Գ, որն ստացել է Գրասեր պատվանունը, մշակել է Ակների հոչակավոր վարդապետարանի ծրագիրն ու կանոնադրությունը, կազմակերպել ընտիր ու հազվագյուտ ձեռագրերի հավաքման ու ընդօրինակման գործը: Լոռն Գ-ին աջակցել է կինը՝ Կեռուն թագուհին: Հայ մշակութի զարգացմանը մեծապես նպաստել են Զարել թագուհին, Կոստանդին թագավորահայրը, Հեթում Բ և Օշին թագավորները:

Հայկական Կիլիկիայի մշակութային կենտրոններում գործող հայ մտավորականները խնամքով հավաքել, ուսումնասիրել և բազմացրել են նա-

խորդ դարերում ստեղծված հազարավոր ձեռագրեր, թարգմանել ասորերեն, արաբերեն, լատիներեն, հունարեն բազմաթիվ գիտական ու գրական արժեքավոր երկեր: Գրչության արվեստի հիմնական սկզբունքները տեսականորեն մշակվել են ընդհանրացվել են Կիլիկիայում: Գիտական, գրական, ինչպես նաև գեղարվեստի բազմաթիվ ստեղծագործություններ ունեն Վերածնության դարաշրջանին հատուկ տարրեր:

Այդ ժամանակի պետական առաջավոր գործիչներն ու մտավորականները՝ Ներսես Շնորհալին, Ներսես կամբրոնացին, Մարտա Սպարապետը, Հովհաննես Պուտղ Երզնկացին, Մովսես Երզնկացին և ուրիշներ, առաջադրել են գեռահաս սերնդի համընդհանուր ուսուցման և դաստիարակման գաղափարը: Այդ նպատակով երկրի բազմաթիվ բնակավայրերում ու վանքերում բացվել են դպրոցներ, որտեղ միաժամանակ սովորել են հարյուրավոր երկսեռ աշակերտներ: Կրթությունը եղել է ձրի և մատշելի: Առավել ընդունակներն ուսումը շարունակել են բարձրագույն մասնագիտացված դրագոցներում կամ վարդապետարան-համալսարաններում, որտեղ դասավանդվել են աստվածաբանություն, իմաստափրություն, տրամարանություն, իրավագիտություն, դիվանագիտություն, բժշկագիտություն, տարրաբանություն, օտար լեզունեռ, ինչպես նաև քերթողական, գեղանկարչական ու երաժշտական արվեստներ: Այդ առարկաները դասավանդել են արքունիքի կողմից նշանակված հայտնի ուսուցչապետեր՝ գիտնականներ, բարունապետեր, վարդապետներ, որոնք պատրաստել են անվանի գիտնականներ, պետական ու հոգեբարական բարձրաստիճան անհատներ: Ուսուցումը կատարվել է ժողովրդի խոսակցական լեզվով՝ Կիլիկիան միջին հայերենով:

Հայկական Կիլիկիայում ուսումնագիտական խոշոր կենտրոններ են եղել Ակները, Արքայակաղնին, Դրազարկը, Հեսվանցը, Մաշկեռը, Մեծ քարի, Մլիճը, Զերմաղբյուրը, Սկեռան, Սիսը, Տարսոնը և այլ քաղաքների վարդապետարաններ: Սևլեռան վարդապետարաններից հոչակված են եղել Արեգին, Շափիրին, Շուուրը, Պաղակիակը, Պառլահոնը (Դրամատ Աստծո), Վարդկան, Փարաշիթը: Սիս մայրաքաղաքի բազմաթիվ կրթարաններից հայտնի են եղել ներսես Լամբրոնացու հիմնադրամ հաշվարհիկ համալսարանը, որտեղ կրթվել են պետական խոշոր գործիչներ ու գիտնականներ: Այնտեղ դասավանդող ականավոր գիտնականները թարգմանել են ուսումնասիրել են Հոմերոսի, Պլատոնի, Սոկրատեսի, Արիստոտելի, Էվկլիդեսի, Թեոփանոսի, Պյութագորասի և այլոց երկերը: Դրազարկի վարդապետարանը հոչակվել է լեզուների ուսուցմամբ, գրչության, գեղանկարչության, երաժշտության բարձր արվեստով: Այնտեղ է սովորել մանրանկարչության անկրկնելի ծաղկող

Սարգիս Պիծակը: Այնտեղ դասավանդել են Հովսեփի երաժշտապետը, առակագիր Վարդան Ալգեկցին և ուրիշներ: Սև լեռան վարդապետարաններից մեկում ուսումը կատարելագործել է Մխիթար Գուշը, Շուղրիում՝ Ներսես Շնորհալին և Գրիգորիսը: Պառակնոնում դասավանդել են Գեորգ Մեղրիկը, Գրիգոր Լոռեցին և ուրիշներ: Գիտության, արվեստի և գրչության խոշորագույն կենտրոն Մեծ քարում դասավանդել են Հակոբ վարժապետն ու Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին: Սկեռայի վարդապետարանում են Կրթվել Գրիգոր Սկեռացին և ներսես Լամբրոնացին: Կիլիկիայում մեծ հոչակ են վայելել նաև Մխիթար Հերացին, Արուսայիդը, Գրիգորիսը, Սիմեոնը, Ճուղինը և շատ ուրիշ բժիշկներ ու նշանավոր դեմքեր: Հասարակական կյանքի տարբեր ասպարեզներում հանդես եկած այս կարկառուն ներկայացուցիչների անվերջանալի շարքը նկատի ունենալով՝ Հովհաննես հիշատակագիրը Կիլիկիան անվանել է «Երկիր իմաստասիրաց և ուսումնասիրաց»: Այդ հայ մշակույթի «Արծաթե դարն էր»⁸:

Բացի նրանցից, ժամանակագրությամբ ու պատմագրությամբ են զբաղվել նաև աշխարհիկ ու հռգեստ մի շարք պետական գործիշներ: Հիշատակության են արժանի Սմբատ Սպարապետի (Գունդըստարլ) «Տարեգիրքը» և նրա գլուխգործոց «Դատաստանագիրքը» (1265 թ.), ապա՝ Մատթեոս Ուռհայեցին, Գրիգոր Երեց Քեսունին, Սամվել Անեցին, Վարդան Ակներցին, Մաղաքիա արեղան, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին և շատ ու շատ այլ պայծառ դեմքեր, որոնք ոչ միայն ստույգ ու ճշմարտացի նկարագրել են Հայկական Կիլիկիայի երեքհարյուրամյա հերոսական ու սիրալի պատմական իրադարձությունները, այլև՝ անհուն կսկիծով ողբացել օտարերկրյա նվաճողների դեմ մեր իրարհաջորդ հայ թագավորների ապարդյուն զանքերը՝ պահպանելու համար կեսոն Բ Մեծագործ արքայի հիմնադրած երթեմնի փառահեղ Հայկական Կիլիկիայի պետականությունը:

1375 թվականին, մամլուկների արշավանքների հետևանքով՝ Հայկական Կիլիկիայի թագավորությունն անկում է ապրում: Հետագայում այդ տարածքն են ներխուժում օսմանյան թուրք ցեղերը, իսկ XVII դարի կեսերից, գրեթե ինքնագույն, իշխում է ավշարական Գոզան օղու ցեղը:

Այդ անիշխանական ժամանակաշրջանի մասին գրավոր տեղեկություններ գրեթե չկան, քանի որ ամեն ինչ հրո ճարակ է դարձել:

Գր. Հ. Գալուստյանն անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին, մեջքերում է պրոֆ. Յ. Գ. Ճագամագյանից լսածները. «Ավանդաբար կպատմվի, թե Կիլիկիո պատկանող Սիս, Աղանա, Տարսոն և Այնթապ քաղաքներու և շրջակա մոտիկ արվար-

ձաններու մեջ ապրող հայերը ավելի խժդժություններ կրած էին, քան ուրիշ տեղերունը: Ռուբինյան հարստության կործանումնեն ետքը, արարներուն պակասը լիովի լրացուցեր էին թուրքերը. շարդեր էին ժողովորդը, հիմնահատակ ոչնչացուցեր էին գյուղեր և ավաններ, քանդեր էին եկեղեցներ, վանքեր ու դպրատներ և երթեմն՝ գրավեր էին, ինչպես վկա են Աղանայի Յազ-ջամիսի և Տարսոնի Փիլիսե-ջամիսի անունով մզկիթները, որոնք մինչև հիմա կանգուն կմնան: Ասոնք Ռուբինյանց հարստության օրերեն մնացած եկեղեցիներ են. Տարսոնի մզկիթի պահարանին վրա Օշին թագավորի օրով շինված ըլլալը ապացուցանող հայկական հին արձանագրությունը գեռանաղարտ կմնար մինչև 1905 թվականը, զոր տեսած եմ աշքովս⁹»:

Այդ շրջանում Կիլիկիայի հայերի վիճակն այնքան ծանր ու ստորացուցիլ է եղել, որ կենցաղում նրանք, հարկադրված, նույնիսկ սև կամ մութ գույնի զգեստներ են կրել, քանի որ կարմիր կամ կանաչ հագողներին սպանել են: Իգական սեռը ցերեկով տնից դուրս չի եկել՝ սարսափելով, որ կառեանգվի: Պատանիները խուսափել են ազատ շրջել, քանի որ կամ սպանել են և կամ բռնի թուրքացրել: Այդ իսկ պատճառով պատանի տղաները ցնցոտիներով և մրոտված դեմքերով են տնից դուրս եկել: Հայ շինականը չի կարողացել իր գոյությունը պահպանել, եթե թուրք բեյի հովանավորությանը չի ապավինել և նրա «գյավուրը չի դարձել՝ իրու ստրուկ կամ գերի: Բեյ մը, երբ գըգոհանար իր տիրապետության տակ գտնվող որևէ հայեն, ուզած օրը, ուզած ձեռվ զայն սպաննելու արտոնությունը կվայեր պետութենեն...: Իրարու հակառակ եղող բեյերը, իրրե փոխվրեժ իրարու գյավուրները սպանել կուտային: Այս պարագային սաստիկ կվախնային հայերը, ըլլա թե իրենց բեյերը իրարու մեջ վեճ կամ կորվ ունենային, քանի որ երկուստեք տուժողը միշտ հայը կըլլար: Սպանվող ոշխարի մը համար դատ ու դատաստան կար, բայց զո՞ված հայերու համար ո՞չ դատ և ո՞չ դատարան: Արդեն դատարաններու մեջ ալ հայերու վկայությունը չէր ընդունվիր...¹⁰»:

Անդրադառնալով Կիլիկիայի հիշյալ շրջանների հայության թուրքախոսությանը, վկայագիրը շարունակում է. «Հայ դեռատի սերունդը կրթելու համար դպրոցները ոչ միայն արգիլված էին, այլև՝ հայ բառ արտասանողներուն լեզուները՝ կտրված, որով վերոհիշյալ քաղաքներու (Սիս, Աղանա, Տարսոն, Այնթապ քաղաքները — Վ. Ս.) մեջ

⁸ Մ. Քելեշեան, Նշված աշխատությունը, էջ 38.

⁹ Գր. Հ. Գալուստյան, Մարտ կամ Գերմանիկ և Երոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 697.

¹⁰ Նույն տեղում:

ապրող հայերը կորուսած էին իրենց մայրենի լեզուն և դարձած էին թրքախոս¹¹։

Գ. Սարաֆյանը ևս, անդրադառնալով Այնթապի հայության այդ ժամանակաշրջանի վիճակին, նշել է. «Թուրքերուն հարստահարությունն ու հաւածանքն այնքան խիստ եղավ, որ հայախոս Անթեպ եղավ թյուրքախոս, Փօքր Ասիր ուրիշ հայարնակ գլխավոր քաղաքներուն պես։ Եվ վերջին կտրուկ ու սաստիկ հարվածը Անթեպի հայախոսության՝ ենիշերիներն են, որ տվին՝ ծայրատելով հայերեն խոսողներուն լեզուները։ Բոնի տաճկացող հայեր իրենց հետ տարին իրենց հայերեն բառերն ու բացատրությունները և հայացի սովորությունները»¹²։ Եվ ասվածը հիմնավորելու համար մեջբերում է հավաստի փաստարկները. «Անթեպի տաճիկների մարդարանական տվյալները շատ նման են հայոց։ Անթեպի տաճիկները պահած են իրենց նախնյաց հայ քրիստոնեի սովորություններն ու ավանդությունները. անոնք բազմակնությունը շենքնունիր, անոնք կապված են իրենց նախնյաց ավանդություններին, մայրենի հավատքին, հաճախում են հայոց եկեղեցիներ, անոնց անուններուն մեջ մնացած է «յան» կամ «ենց» հայկական վերջավորությունները թուրքերեն «օղլու» կամ «օլլու»-ի հետ միասին. օրինակ՝ Փիլավենց օղլի Սարգիս կամ՝ Օձախոթան (Օձիխայթյան) օղլու և այլն...։ Ինչպես որ կտեսնվի Անթեպի հայախոսությունը անցման շրջանի մեջ էր 1800 թվականներուն դեպի թյուրքախոսություն»¹³,

Այդ մասին են վկայում նաև Կիլիկիայի վերոհիշյալ հայարնակ վայրերից վերապրող հայրենադարձներից մեր գրառած բանահյուսական թուրքալեզուն նյութերը։

Սակայն այլ են եղել Կիլիկիայի լեռնային շրջանների հայության հասարակական-տնտեսական պայմանները։

Դոկտ. Յ. Տեր-Ղազարյանը, անդրադառնալով Կիլիկիայի լեռնային շրջանի հայությանը, նշում է. «...Հայկական Կիլիկիո թագավորության անկումեն հետո, դաշտային հողամասին վրա գտնվող հայ գյուղացիությունը, ասպատակող հորդաներու հալածանքեն տարված, Կիլիկիո դաշտային հողամասեն հեռացած, անառիկ դիրքերու, անտառներու ու ձորերու անմատելի ծերպերուն վրա իրենց բույնը դրած են, հեռու մնալու համար հալածանքներեւ։ Զեյթուն, Հաճըն, Վահկա, Կապան, Անդրուն և շրջակայքը հայ գյուղացիներով բնակված են և ունեցած են իրենց հատուկ գավառաբարքառները, վանքերը, աղոթատեղիները։ Անվախ կյանք մը վարելու ներքին ազատ բնազդեն մղված, ընտրած են այդ մեկուսացված վայրերը, գեթ պահելու համար իրենց կիսանկախ գոյությունը»¹⁴։

11 Նույն տեղում, էջ 698.

12 Գ. Սարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 5.

13 Նույն տեղում, էջ 7.

14 Տեր-Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 65.

Այդ մասին են վկայում Կիլիկիայի տարրեր գավառաբառներով (Զեյթուն, Հաճըն, Մարաշ, Մուսա լեռ, Թեսար, Բեյլան և այլն) մեր գրառած բանահյուսական բազմազան նյութերը։

Մեր գրառած նյութերի մեջ կան պատմական փաստալից մի շարք գրուցներ, որտեղ ժողովրդական մեկնաբանությամբ պատմվում է, թե ինչպես զեյթունցիները շեն հանդուրժել հիշյալ Գողան օղուների հարստահարությունները. «Ժամանակ մը Խոզան օղլին (իմա՝ Գողան օղլի—Վ. Ս.) Կիլիկիայի մեջ թագավորի պես բան մըն էր. Նամրութ լեռը Գյավլուր դաղը, Հայկական Տավոսը ամրա՛ղը իրեն ձեռքն էր։ Ան իր զորքաներով կուգար հայկական ամեն գյուղեն վերգի (տուրք) կառներ։ Հայերը Խոզան օղլուին ամեն տարի կհարցնեին։— Աղա՛, յուղը հալա՞ծ բերենք, թե՛ շհալած։

Խոզան օղլին կըսե էղեր. — Գյավլունե՛ր, հալեցե՛ք, նոր՝ բերե՛ք։

Ատեն մը աղ ձեկի տակ կմնան, ամմա Զեյթունի մեր ժողովուրդը քիլ մը սերթ (շոր) է, իրեն գլխուն վրա խումանդա՝ ղեկավար-մեկավար չսիրեր։ Օրին մեկը մերոնք խոսքերնին մեկ կընեն, կըսեն։— Աս տարի Խոզան օղլին գա նե՛ բան մը շիտանք անոր։

Խոզան օղլին կուգա իր զորքաներով, կտեսնա՝ հայերը բան մը շեն տար իրեն, ընդհակառակը՝ պատրաստ են կովելու՝ կկատղի...։ Աղ տեղեն կսկսի հայու թուրքի թշնամությունը։ Անոր համար ալ մենք զենք շինելու ետևեն էինք, որ մեր նամոււը թուրքին ձեռքը շանցնի»¹⁵,

Ի տես այդ բոլորի սովորան Ֆետուրադը, 1618 թ. փետրվարի 17-ին, Հատուկ հրովարտակով Զեյթունին է շնորհում «Արտոնյալ երկրի» կարգավիճակ, ըստ որի Զեյթունը զերծ էր մնալու կայսերական գանձարանին վճարվող գլխահարկի տուրքից։ Այն տեղ ասված էր. «Զեյթունի գավառակի մեջ թյուրք պաշտոնյա շպիտի գտնվի, այնպես որ բնավ վնաս շհասնի այն բացառիկ ու ինքնավարական դրության, զոր շնորհած եմ անոնց՝ ինքնպինքնին կապավարելու՝ առանց արտաքին միջամտության»¹⁶։

Զեյթունցիներն արժանապատվությամբ հավատարիմ մնալով այդ հրովարտակին և օգտվելով իրենց բնաաշխարհագրական նպաստավոր պայմաններից, քանուկ ճանապարհներից հեռու ընկած անառիկ լեռների ու ձորերի գրկում, վաղուց կիսանկախ կյանք են վարել։ Հանգամանք, որը շեն հանդուրժել Մարաշի փաշաներն ու մոտակա շըրշանների մահմեդական ցեղապետերը և պարբերաբար փորձել են վերացնել Զեյթունի կիսանկախ վիճակը։

1780 թվականին Մարաշի Էօմեր փաշան գործվ գալիս և յոթ ամիս պաշարում է Զեյթունը։ Հակոբ անունով մի կտրիճ հնարամտությամբ սպա-

15 Տե՛ս, 1.6.1(75).

16 Գ. Լազյան, Հայաստան և հայ դատը (Վազերագրեր), Կահիրե, 1946, էջ 99.

նում է նրան, իսկ զորքը՝ զեյթունցիներից շարդ ստանալով սարսափահար փախչում է: Պատմական այդ իրադարձությունը սերնդից սերունդ ավանդվելով հասել է մեզ, որպես «Կոտոշ-մոտոշով Հակոբը» պատմական զրույց¹⁷:

1819 թվականին զեյթունցիները հակահարված են տվել նաև Զափան օղու հրոսակախմբին: Այդ մասին է հիշատակում թուրքալեզու վիպերգի պատոկիը¹⁸.

Օսմանլը թուֆէնգիկի հէփ՝ շաթըր-փաթըր,
Զէյթուն թուֆէնգիկի սայմադը խաթըր,
Զափան ասքէրէրին վուրդուրչա՝ յաթըր,
Դոսթը՝ մ, Զափան օղու, վա՛զ գէլ Զէյթունդան¹⁹:

Օսմանական երացաները խփեցին՝ շաբ-փար,
Զեյթունի երացաները ոչինչ նաշվի շառան,
Զափանի ասկյարները խփեցին, բնկան,
Զափան օղի, երաժարվի՛ր մեր Զեյթունից²⁰:

Այսուհետեւ, 1847 թվականին Թոփալ Սադոն իր բազմահազար զորքով ու երկու հազար ալբանացի կամավորներով հարձակվում է Զեյթունի վրա: Զեյթունցիները միաբանվելով՝ նրանց ևս կոտորումնեն. թշնամու զորքից միայն քսանչորս հոգի է կարողանում փախչել.

Թօփալ Սադո գէլդի Զէյթունըմըզա,
Գօզ դիքդի օնիքի յաշ քըզարըմըզա,
Թուֆէնգ նշան ալդըք դիզէրիմիզէ.
Սադո բէգ քաթըլ օլդու էլլէրիմիզէ²¹:

Կազ Սադոն մոտեցավ մեր Զեյթունին,
Աշէ տեկից մեր տասներկուամյա կոյսերին,
Հրացանը նշան առանք մեր ծնկներին.
Սադո բեկն սպանվեց մեր ծեռքից²²:

Զեյթունցիները մշտապես պատրաստ են եղել հակահարված տալու թշնամուն, որպեսզի պաշտպանեն իրենց գոյությունն ու պատիվը. «Էնոր համար ալ, — շարունակում էր պատմել մեզ զեյթունցի բանասաց Կարապետ Թողլյանը, — մենք խաղի, պարի ետևեն չէինք, մենք մեր լեռներուն երկաթի, բիրիտի հանքերեն թյուֆենգ-բարութ շինելու ետևեն էինք, որ մեր նամուսը թուրքին ձեռքը շանցնի: Էնոր համար ալ մեր երկիրը բոլուզ (տղա) որ ծնվեր կըսեին՝ շախմախլու մըն ալ էվըլցօվ (մի հրացան բռնող ևս ավելացավ): Մեր զեյթունցաքը բարակիթ, քաջ մարդիկ ենք²³:

Զեյթունցի մայրերը ևս իրենց երեխաներին

17 Տե՛ս I.6.2(76):

18 Հայ ժողովրդական բանահյուսության թուրքալեզու և բարբառային նմուշները ներկայացվում են մեր կատարած զուգահեռ բարդանություններով և տպագրվում իրար տակ:

19 Տե՛ս II.7.ա.2(397):

20 Տե՛ս նույն տեղում:

21 Տե՛ս I.6.4(78):

քաջ ու անվախ են դաստիարակել՝ որպես օրորոցային երգելով.

Թօլուգըս վողը գդրաջ մը գունա,
Կիդէնը փոէ լաշը գուշմանա,
Այձօթ արբօն թիֆօնգը բէշը,
Դալմըշ բիդ ինի դօքուշան մէշը²⁴:

Որդիս վաղը կդառնա կտրին.
Թշնամու դիակը կփռն գետնին,
Արծար օղակով երացանն ուսին,
Ինքնամոռաց նա պիտի կովի²⁵:

Մարդկային իրավունքների գիտակցությամբ, արժանապատվության ու մեծահոգության ոգով դաստիարակված կիլիկիացիներին, անշուշտ, անհարիր էր օտարի բռնության լուծը, որը կուտակվելով հրաբուխի պես պիտի ժայթքեր, որպես Զեյթունի 1862 թվի ապստամբություն²⁶:

Զեյթունցիներն իրենց յոթհազարանոց զինվածության բաժանել են շորս զոկատների Զեյթունի շորս իշխանների՝ նազարեթ Սուրենյանի, Մկրտիչ Յաղուրյանի, Ասատուր Ենիդունյանի (Նորաշխարհյան) և Հազոր (Ղազար) Շովոյանի գլխավորությամբ: Նրանք իրենց հերոսական պայքարով պարտության են մատնել թշնամու բազմահազար զորքերին՝ հորինելով զավեցտական հետևյալ երգը.

Ազիզ փաշան եկավ, թնդանոթ լարեց,
Հարյուր արկ նետեց՝ էշ մը գլտորեց,
Թաշյանը թոփշին զարկավ՝ տապալեց.
Փաշան սոսկումեն իր տեղը ք...քեց²⁷:

Այդ հերոսամարտում բացի թնդանոթածիգ թաշյանից իրենց քաջությամբ շատերն են աշքի ընկել. օրինակ քսանմեկամյա Մելիքսեթ Քասըմյանը: Թշնամին նրան վիրավորում է, բայց նա պատառութված որովանով, աղիքները դուրս թափված, շարունակում է կովել և քարշ գալով հասնել մինչև Ս. Փրկիչի բարձունքը, որտեղ հարազատները նրան գտնում անում են և առողջացնում: Իր ժամանակին Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը լսելով այդ ցնցող դեպքը, ներշնչված գրել է. «Մահ քաջորդույն» բանաստեղծությունը: Պատմական այդ նույն դեպքը որպես «Ըսահի էղօծ պօն» (իրական եղած բան), զեյթունցիների հիշողության մեջ հարատեվելով հասել է մինչև մեր օրերը և պատմվում է որպես «Գաղրաջ զէյթունցան» (Կարիճ զեյթունցին) պատմական վավերական զրույց²⁸:

Զաքըր-դերեկի կիրճում մղված այդ անհավասար կովում զեյթունցիներն Ազիզ փաշայի տասն-

22 Տե՛ս II.1.1(147):

23 Տե՛ս I.6.4(78):

24 Տե՛ս նույն տեղում:

25 Տե՛ս I.6.5(79):

Հինգհազարանոց բանակին, և շրջակա ցեղապետերի նույնքան անկանոն ուժերին կարողանում են քշել մինչև Զահան գետը՝ նրանց դուրս շպրտելով գավառի սահմաններից:

Զեյթունի այդ հերոսամարտի մասին է պատմում նաև վիպերգի հետևյալ հատվածը.

Անչ թի սէքիզյուզ ալթմըշ իքիդէ,

Ռումի աղօսթօսուն հէմէն իքիդէ,

Զէքէզէր քըրըլըր Քըրքըն քօփրիդէ,

Լէշ իէշ շօղովուր դուշլար նէրքիւդէ²⁷:

Հազար ուր հարյուր վաբսուներկուսին,

Հումի տոմարով օգոստոսի երկուսին,

Քառասուն կամրջում շարդեցինք շերեզներին,

Դիերը նեխվեցին մինչ հավերը կիոշուտին²⁸:

Ազիզ փաշային փոխարինելու է գալիս Աշիր փաշան և ուրիշներ, որոնց հանձնարարված էր պատժել ապստամբ զեյթունցիներին, սակայն նրանց ևս չի հաջողվում ընկճել Զեյթունի դյուցազուններին:

Զեյթունի ապստամբությունն առաջին խոշոր ընդվզումն էր թուրքական բռնակալության դեմ: Այն պայքարի հույս է ներշնչել ոչ միայն Զեյթունի և Կիլիկիայի հայությանը, այլև ժամանակի առաջավոր մտավորականներին՝ Միքայել Նալբանդյանին, Հարություն Սվաճյանին, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանին և բոլոր նրանց, ովքեր Հայկական հարցի լուծումը տեսնում էին ժողովրդական զանգվածների գինված ապստամբության մեջ:

Այսուհետեւ իր «խաղաղասիրական» առաքելությամբ գործին միշամտում է ֆրանսիական կառավարությունը, որն օսմանյան բռնակալության լծի տակ հեծող ժողովրդների ազգային ազատագրական շարժումները ձգտում էր ծառայեցնել իր դիվանագիտական շահերին, և «Զեյթունի խնդիրը», իր, ոլուծվում է խաղաղությամբ»:

Թիւ անց՝ 1865 թ., Զեյթունում կառուցվում է թուրքական զորանոց և մզկիթ, նշանակվում է թուրք գայմագամ՝ իր նոր պաշտոնյաներով, որոնք իրենց հետ բերում են երկու հարյուր հիսուն վարձկան շերքեզ՝ հրամանատարի գլխավորությամբ: Նրանք տեղավորվում են նորակառուց զորանոցում, որը նաև կառավարական պաշտոնատեղին էր, և սկսում են զեյթունցիներից տուրքեր հավաքել, կողոպտել նրանց ունեցվածքը, անհանգրստացնել կանանց ու աղջիկներին:

Այդ ժամանակ Ֆրոնուզի հոգնոր առաջնորդն էր Նիկողայոս Խորխորունի եպիսկոպոսը, որը, ըստ մեր գրառած պատմական զրուցի, շատ կտրիծ հոգեռարական էր և մշտապես իր վրա կրել է մի կողմում՝ դաշույն, մյուս կողմում՝ ատրճանակ: Մի անգամ, պատարագ մատուցելու պահին, նա

լուր է ստանում, որ թուրքերը տարել են գյուղի հոտերը: Եպիսկոպոսը ժամերգովթյունը կիսատ է թողնում, ասելով. «Երթօմ՝ սուլուտէքը պիրիմ, սօնրո բադօրօքը դէվօմ գէնիմ» (Գնամ՝ հոտերը բերեմ, հետո պատարագը կշարունակեմ)՝²⁹:

Զեյթունցիները, շանդուրժելով Տավուտ նիազի գայմագամի բռնությունները, 1875 թվին որոշում են կրկին դիմել ինքնապաշտպանության: Նրանք զայրացած այրում են պետական շենքն ու մզկիթը և խնդրում իր քաջագործություններով աշքի ընկած ու ժողովրդի կողմից «Փաշայի» կոչման արժանացած նորաշխարհյան Պապիկ իշխանին, որ գլխավորի իրենց ըմբռստությունը: Պապիկ իշխանը սիրով ընդունում է գյուղացիների առաջարկն ու որպես զորակու հնչեցնել է տալիս, Կիլիկիայի Սարգիս եպիսկոպոսի կողմից օրհնված, Զեյթունի նվիրական թմբուկը: Անմիշապես երեք հարյուր հայ քաշեր հավաքվում են Պապիկ իշխանի շուրջ և նրա գլխավորությամբ արշավում՝ հաշվեհարդար տեսնելու պորտաբույժ ու դաժան հարկահավաք դերերեցի շերքեզների հետ: Պապիկ իշխանը, ոգեվորելով իր դյուցազուններին, խրոխտ հայտարարում է:

Պապիկ փաշա դէղի քի. — Քիմսէյէ դաթմամ, Հալէպ վալիսինին աղղընա բաքմամ.

Յուզ թի ասքէր գէլսին, յէրիմդէն քալքմամ, Ալաման Զէյթունը, ո՞ն, զարիթ փաշա²⁸:

Պապիկ իշխանն ասաց. — Ոչ մեկին հաշվի շեմ առնի, Հալեպի մեծամեծների նրամանին շեմ ենթարկվի. Հարյուր հազար ասկյար զա, տեղիցս շեմ շարժվի, Զեյթուն կարող գրավել Զեյթունը, փաշա, ե՞տ դարձիր²⁹:

Թուրքական կառավարությունը ուազմական նոր ուժեր է կենտրոնացնում, նպատակ ունենալով ճնշել զեյթունցիների երկարաձգվող ըմբռստությունը, սակայն նրանք շարունակում են պայքարել. Կտրականապես հրաժարվելով հարկ վճարել, քաղաքից վտարում են Հալեպից նշանակված թուրք գայմագամին ու ոստիկաններին և իրենց անկախ հայտարարում.

Բէշ թի շերքէց քրան Զէյթուն դէյիշէ մը, Բիզիմ միլլէթ բու դունյա սիզէ քալը՛ր մը, Օլո՞ւր մը քօյլէ, օլո՞ւր մը.

Էլլատ բարայը վուրո՞ւր մը²⁹:

Զեյթունցին շեմ նինգ հազար շերեզն կոտորողը, Սեր ազգը ձեզ չի բողնի այս նողը, Կիլիմի այլպես, կիլիմի արդյուն. Որդին նորը կիսիմի արդյուն²⁹:

27 Տե՛ս 1.7.3(103):

28 Տե՛ս 11.7.2(397):

29 Տե՛ս նույն տեղում:

Պապիկ իշխանի գլխավորած ապստամբների դիմադրությունը շարունակվում է մինչև ոռւս-թուրքական պատերազմի ավարտը, երբ Բարձր Դուռը ստիպված բանակցություններ է սկսում Պապիկ իշխանի հետ՝ նրան ճանաշելով Զեյթունի քաղաքագլուխ։ Վերջիվերջո, փոխպաշտմաներով, Զեյթունը խաղաղվում է։

Ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակն ու պատերազմի արդյունքները դժություն են առաջացնում արևմտաեվրոպական տերությունների հատկապես Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կառավարող շրջաններում։ Վերջիններս պահանջում են վերանայել պատերազմից հետո 1878 թ. Սան Ստեֆանոյում կնքված պայմանագիրը։ Եվ նույն թվին հրավիրված Բեռլինի Վեհաժողովում, նրանց հսկ ճնշմամբ, ընդունվում է 61-րդ անորոշ հոդվածը, ըստ որի Բարձր Դուռը պարտավորվում էր՝ առանց հետագա հապաղման, իրագործել հայարնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը շերքեզներից և քրդերից։

Հասարակական-քաղաքական այս իրադարձություններին զուգահեռ, երբեմնի մշակութային հարուստ ավանդույթներ ունեցող Կիլիկիայի հայության կրթական կյանքը և կամաց-կամաց արթնանում էր իր դարավոր թմրիրից։

Կիլիկիայի զանազան գավառներում վանքերին կից գրեթե գաղտնի գործող դպրատներին, Կ. Պոլսի օրինակով, արդեն սկսել էին փոխարինել ծաղկոց անուններով նախակրթարանները, որոնք հետագայում դառնում են դպրոցներ իրենց հատուկ հոգաբարձություններով։ Վերջիններս, մըրցակցության մեջ մտնելով Կիլիկիա մուտք գործած միսիոնների տարածած քարոզչական ու լուսավորական գործունեության հետ, նոր թափ են հաղորդում տեղի հայության մշակութային կյանքին։ Դեռևս 1856 թ. Այնթապում հիմնվում է հայկական առաջին կանոնավոր ուսումնարանը՝ Ազգային Ներսիսյան վարժարան, 1858-ին՝ գիշերային վարժարան Թանգարան ընկերությունը, որը հետո վերանվանվում է Ուսումնասիրաց թանգարան ընկերություն։ 1862 թ. հիմնվում է Այնթապի հանրային առաջին մատենադարանը, որը, հարստանալով երուսաղեմից նվիրաբերված գրքերով, դառնում է ազգային կրթական օրինակելի կազմակերպություն՝ Վարդանյան մատենադարան անվամբ։ 1874 թ. սեպտեմբերի 1-ին Նուպարյան-Շահնազարյան սաների կողմից, Հաճընում վարժարան հիմնելու նպատակով, հաստատվում է Վարդանյան ընկերությունը, որը հետագայում, 1878 թ., բովանդակ Կիլիկիան ընտրելով իրեւ ասպարեզ, դառնում է Կիլիկիան Հայրենասիրաց ընկերություն Հաճընում, Այնթապում, Մարաշում և այլուր հիմնում մանկապարտեական ընկերություն է։

վարժարաններ և այլն։ Առանձնապես հիշատակության են արժանի «Կիլիկիայի Աթենքի»՝ Այնթապի, մշակութային օջախները՝ Աղջկանց ամերիկյան բարձրագույն վարժարանը, Վարդանյան և Աղենական կրթարանները, Կիլիկիան ճեմարանը, Կենուրունական թուրքիայի կողեզը և ուսումնական այլ հաստատություններ, որոնց շրջանավարտները ոգեղեն լույս էին հասցնում Մուսա լեռան, Քեսարի, Քիլիսի և Կիլիկիայի այլ քաղաքների ու ավանների հայությանը՝ նրանց հայթայթելով ուսուցիչներ, ուսուցչուներ, քահանաներ ու քարոզիչներ⁸⁰։

Մշակութային զարթոնքի այս պայմաններում միանգամայն անակնկալ էր սովորանական կառավարության կազմակերպած 1894—1896 թթ. հայկական զանգվածային կոտորածները, որոնց նպատակն էր ճնշել ազգային առաջընթացն ու ազատագրական շարժումները և վերջ տալ Հայկական հարցին։

Դեռևս 1894 թ. թուրքական կանոնավոր զորքերն ու համբիդի գնդերը, հանդիպելով պաշարված Սասունի հերոսական դիմադրությանը, դաժան հաշվեհարդար էին տեսեկն նրանց հետ։ Ի տես այդ անմարդկայնությունների եվրոպական մեծ տերությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, 1895 թ. մայիսին մշակել էին «Հայկական բարենորոգումների» մի նոր «ծրագիր» և այն հանձնել սովորանին։ Սակայն «կարմիր» սովորան Արդուկ Համբդը, ոչ միայն զանց էր առել այն, այլև 1895 թ. սեպտեմբերին, երբ հնչակյանները խաղաղ ցույց էին կազմակերպել Կ. Պոլսի Պապ Ալիի հրապարակում, ստիպելու համար թուրքական կառավարությանը իրագործել հիշյալ բարենորոգումները, նա արյան մեջ խեղդել էր այդ ցույցը՝ երկու հազար հայ զոհերի պատճառ դառնալով։ Բացի այդ, սովորանական կառավարության թելադրանքով, նույն ամսից հայկական զանգվածային շարդեր էին սկսվել Տրապիկոնում, Բարերդում, Դերշանում, Ծոկսկայում, Բիթլիսում, Չարսանճագում, Քղիում, Բաղեշում, Գյումիշխաներում, Էրզրումում, Մալաթիայում, Խարբերդում, Ակնում, Դիարբերքիրում, Մարզվանում, Սերաստիայում, Զիլիում, Ուրֆայում և այլ վայրերում։ Կոտորածները կատարվում էին կանոնավոր զորամասերի և համբիդի գնդերի ու ոստիկանության միջոցով՝ ամենադաժան առաջարդկային եղանակներով։

Զեյթունցինները տեսնելով, որ հերթն իրենց է հասնում, 1895 թվի հոկտեմբերին, համախմբված իրենց շորս իշխանների շուրջ, 75-ամյա Հազոր (Ղազար) Ծովոյանի և Անգլիայից ժամանած հընչակյան գործիլ պր. Աղասի Թուր-Մարգարյանի գըլիակորությամբ կրկին ապստամբության դրոշ են բարձրացնում։

⁸⁰ Ազգային մանրամասն տես Գր. Գալուստյան, նշվ. աշխ. է, 427 և Գ. Մարգարյան, նշվ. աշխ. է 651—670։

Յէնի դունյա, Շօվրօղու,
Սուլէն օղու, Ցաղուր օղու.
Չույսը միգ պիյօն իղօն.
Թույքան տէմը ձիձվիցօն⁸¹:

Նորաշխարհյան, Շովրոյան,
Սուրենյան և Ցաղուրյան,
Չուրը մեկ միաբանվեցին.
Թուրքի դեմք կովեցին⁸²:

Նրանք պաշարում են Ձեյթունի կառավարական շենքը՝ զորանոցը, որտեղ վեց հարյուր թուրք ասկյար էր վարժվում, կտրում են թերզնկա լեռան ստորոտից բերված զորանոցի ջուրը, զինաթափ են անում տեղի կայագորը, գրավում են ուազմամթերքն ու անդամթերքը և նախապատրաստվում դիմագրավել Ձեյթունի վրա արշավող թուրքական նորանոր զորքերին.

Պէյտիս ճոյը ձիձվիցօնք,
Իգոնք զշլայն գիխիցօնք,
Ասգէյնին յէսիյ առօնք,
Միյ բայօխը դնգիցօնք⁸³:
Բերդիզ Զայի մոտ կովեցինք,
Եկանք զորանոցը գրավեցինք,
Ասկյարեներին գերեվարեցինք,
Մեր դրոշակը պարզեցինք:

Զայրացած սուլթան Համիդը հրամայում է՝ «Բնաշնչել, մոխրակույտի վերածել այդ լեռը»: Նա, Ռամզի փաշայի զիխավորությամբ, մի քանի ուղղություններով Ձեյթունի վրա գրոհի է ուղարկում Շամի, Հալեպի, Բեյրութի, Ադանայի թուրքական գնդերը (շորջ վաթսուն վաշտ), բայց հաջողության չի հասնում:

Այնուհետև Ալի բեյը երեսուն հազար զորքով հարձակվում է Ձեյթունի մոտ, Ֆըռնուզ գյուղի վրա: Ֆըռնուզիները ևս փոքրաթիվ ուժերով երեք օր դիմադրում են՝ թշնամուն պատճառելով մեծ կորուստներ:

Ի վերջո Ռամզի փաշայի բանակը, Համալրված Պոլսի, Իզմիրի, Կոնիայի, Սեբաստիայի և Կեսարիայի գնդերով, կրկին հարձակման է անցնում, այս անգամ արդեն Սանդուխ լեռան ստորոտում դիրքեր գրաված և մարտկոցներ տեղադրած ընդամենը հազար հինգ հարյուր հայերի վրա.

Փաշան լսից՝ գադդիցօվ,
Իգիք Զիյմօգ պանագիցօվ,
Սանդօխը հիդվինուս ձիձվիցօվ,
Մաշչօ իղօվ՝ քիշվիցօվ⁸⁵:

Փաշան լսից՝ կատաղեց,
Եկավ Զերմուկ բանակեց,
Սանդօխի տակ կոփվ տվեց,
Խայտառակվեց՝ խույս տվեց⁸⁶:

Այդ կատաղի մարտերում իր հերոսությամբ աշքի է ընկնում Ֆըռնուզի թարդուղիմենս վարդապետը: Նա ոտքից գլուխ զինված, ոչ միայն ինքն է խիզախորեն կովում, այլև իր օրինակով ոգեշնչում անգեն գյուղացիներին.

Պայթօղմօս վայթարիդը
Առաջ կօնօց, չի մօնօց յիդ,
Թիֆօնգը՝ բէջը, թույը՝ մէլքը.
Ձիձվիլօ համօյ էյ բայրիդ⁸⁴:

Բարդուխմենս վարդապետը
Առաջ զնաց, շմեաց ետ,
Հրացանն՝ ուսին, բուրը՝ մեջքին.
Կովելու համար էր վարպետ⁸⁵:

Որքան մեծ էր թշնամու զորքերի թիվը, նույնքան մեծ էր համագյուղացիների զայրութը.

Դիյացունք թիֆօնգ վիյին,
Դէյդէյնան ույօք վիյին,
Գնգդաք յառօխ վիյին.
Փաշին լաշը փոփցին⁸⁶:

Տիրացուները նրացան վերցրին,
Տերտեներն ուրագ վերցրին,
Կանայք եղաներ վերցրին.
Փաշայի դին փոնցին⁸⁷:

Ավելի քան երկու ամիս մի բուռ զեյթունցիներ դյուցազնարար կովում են թուրքական բազմահազար զորքերի դեմ, ամեն զրկանք կրում, բայց թշնամու առաջ շեն խոնարհվում.

Դուշման գօկօ, զէյթունցիդա՛ք,
Թիֆօնգ առէք, ծա տըստիցէք,
Թույքին տէմը գաղրազ իլէք.
Միկ ասգէյնին սբանիցէք:

Ձէյթունցիդա՛ք, գաղրազունա՛նք.
Թույքին վիյա հայիֆ ունանք,
Մի մայիյուն սույփ գաթըն դեղ,
Զանգով-շանգով ային քամինք⁸⁸:

Քշնամին եկավ, զեյթունցինե՛ր,
Հրացան վերցրե՛ր, ձի նստեցե՛ր,
Թուրքի դեմք ներռացե՛ր.
Աև ասկյարեներին սպանեցե՛ր:

Հերոսանա՛նք, զեյթունցինե՛ր.
Թուրքի վրա վրեծ ունենք,
Մեր մայրերի սուրք կարի տեղ,
Թուվ-բռով արյուն բամենք⁸⁹:

81 Տե՛ս II.7.ա.4(399):

82 Տե՛ս նույն տեղում:

83 Տե՛ս նույն տեղում:

84 Տե՛ս նույն տեղում:

85 Տե՛ս նույն տեղում:

86 Տե՛ս II.7.ա.1(396):

Զեյթունի պատմության մեջ, 1780-ից մինչև 1895 թվի հոկտեմբերի 20-ը, հաշվվում է քառասումնեկ ընդհարում և տասնվեց դեպք⁸⁷, սակայն այս վերջին ահեղ կոփը, որը սուլթանական պետության դեմ էր, Զեյթունի հաղթանակն էր:

1895 թ. դեկտեմբերի վերջին, եվրոպական վեց տերությունների հյուպատուսների միջամտությամբ և փոխգումներով, Զեյթունը հանդարտվում է և ազատատենչ ու հերոսական մուսալեռցիների պես զերծ մնում համիդյան կոտորածներից: Այնինչ, Արևմտյան Հայաստանի և Անատոլիայի հայարնակ գավառներում շուրջ երեք հարյուր հազար հայեր զո՞հ են դառնում թուրքական յաթաղանին:

Համիդյան ջարդերին հաջորդող տարիները բնորոշվում են ընդհանուր ընկճագածությամբ: Աղետյալ քաղաքների ու գյուղերի հայերը լուռ ու մունջ իրենց վշտի մեջ ինքնաշխատությամբ սկսում են վերականգնել ավերվածը՝ դպրոցների շնորհիվ լուսավորություն տարածելով, եկեղեցիների միջոցով իրենց հավատին ապավինելով: Այդ տարիներին բազմաթիվ օտար մարդասեր բարերարներ աշխարհի տարրեր կողմերից Կիլիկիա օգնության փութալով, հիմնում են ամերիկյան, անգլիական և գերմանական կրթական հաստատություններ ու որբանոցներ: 1895-ից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայկական և օտար կրթական այդ հաստատությունները մեծապես նպաստել են նոր սերնդի դաստիարակության գործին:

1908 թ., սուլթան Համիդի իշխանության տապալումից հետո, կառավարության գլուխն անցած երիտթուրքերը, դավանելով պանթուրքական հետադիմական գաղափարախոսությունը, ձգտում էին ոչ միայն պահպանել Օսմանյան կայսրությունը, այլև բռնությամբ ոչնչացնել կամ ձուզել-թուրքացնել հայերին ու քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին և ստեղծել համաթուրքական տերություն՝ Միջերկրականից մինչև Արալյան ծով, որի մեջ պիտի մըտնեին բոլոր մահմեդականները:

Դեռ հոչակված «Սահմանադրության» մեկ տարին չեր բոլորել, երբ նախակին կոտորածներից զերծ մնացած Աղանան ու շրջակա հայաշատ գյուղերը թիրախ դարձան իթթիհատականների ատելության:

1909 թ. Ս. Զատկի շարաթը արյան ծարավ խուժանը հարձակվում է Աղանայի հայկական թաղամասերի և շրջակա գյուղերի վրա, կողոպտում բոլոր խանութները, կոտորում անզեն ու անպաշտպան հայերին՝ առանց խնայելու կանանց ու երեխաներին.

Կոտորածն անգութ հայերը թող լան.
Անապատ դարձավ շքեղ Կիլիկիան...⁸⁸

Կիլիկիայի այս կոտորածը կանխամտածված բնույթ էր կրում: Այդ բացահայտվում է ներքին գործերի խորհրդական Աղիլ բեյի հեռագրից, որն ուղղված էր Կիլիկիայի շրջանի բոլոր թուրք պաշտոնյաներին, որտեղ ասվում էր. «Մեծագույն ուշադրությամբ հոգ տարվի, որ վնաս չի հասնի օտար կրոնային հաստատությանց և հյուպատոսարաններուն»⁸⁹:

Պատմաքաղաքական այդ դեպքերը կիլիկիացիների հիշողության մեջ մնացել է որպես «Ղըմա (մսաղաց) Աղանա»⁴⁰,

Աղանայի կոտորածի անմիջական տպավորության տակ է ստեղծվել արտահայտչական խորությամբ ու գեղարվեստական պատկերավորությամբ հագեցած հետեւյալ եղերեգը.

Հէ՛յ, շամլա՛ր, շամլա՛ր, ալ-աշըխ, շամլա՛ր,
Հէր գունէշ վուրունշա՛ սաքըզ դամլար,
Աղանա ըրմաղը լէշ իլան քանլար.
Իշդէ գէլդիմ սանա, ղըյմա՛ Աղանա,
Իշդէ գօրդիմ սիզէ, ղըյմա՛ չօջուլիար⁴¹:

Հե՛յ, մայրինե՛ր, մայրինե՛ր, գույն-գույն
մայրինե՛ր,
Ամեն արև դիպչելիխ՝ խեծը ծորում՝ կար-կար,
Աղանայի գետակում՝ արյուն և դիակ.
Անա ինք եկա, շարդիվա՛ Աղանա,
Անա ծեզ տեսա, մանուկնե՛ր շարդիված:

Աղանայի կոտորածին զո՞հ են դառնում շուրջ երեսուն հազար հայեր: Ավերվում ու հրկիվվում են տասնյակ հայարնակ քաղաքներ ու գյուղեր: Խեկ Մուսա լեռը, Դյորտյուղը, Հաճընը, Սիսը, Զեյթունը, Շեյխ-Մուրադը, Ֆընդրշագը և մի շարք այլ բնակավայրեր, իրենց հերոսական ինքնաշխաշտպանությամբ կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում շարդերից:

Ըստ էության այդ Մեծ եղենի սկիզբն էր, երբ երիտթուրքերը տենդորեն նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաշնչել հայ ժողովրդին՝ սպասելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ զավթողական նպատակներով և հայերի բնաշնչումն իրականացնելու իր հրեշային ծրագրով: Դեռևս 1915 թ. ապրիլի 15-ին թուրքական կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի, ուսզմական նախարար Էնվեր փաշայի և իթթիհատի գլխավոր քարտուղար ու լուսավորության նախարար դոկտ. Նազմի ստորագրությամբ գաղտնի հրաման է

87 Տե՛ս Գ. Լազյան, Նշվ. աշխ. էջ 99,

88 Զեյթունցի պատմավիպասան Սմբատ Բյուրատի բանաստեղծության ժողովրդականացած տարրերակը տե՛ս II. 7.4(447):

89 Ս. Ճիզմենյան, Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանց 1890—1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 174:

90 Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս աղանացի Միքայել Թեշիշյանի պատմած հուշը. IV.18 (1409):

41 Ա. 7.4.3(446):

ուղարկվում իշխանություններին՝ հայերի տեղահանության ու բնաջնջման վերաբերյալ⁴², Եվ Թալեաթ փաշան կատաղի ատելությամբ ազդարարում է. «Պետք է մաքրել հայերի հաշիվը»՝ խոստանալով ոչինչ շխնայել այդ նպատակի համար⁴³:

Իթթիհատի գործադիր կոմիտեի նիստերից մեկում թեհադդին Շաքիրը հայտարարում է, որ անհրաժեշտ է անմիջապես սկսել և վերջացնել հայերի տեղահանությունը, և այդ ընթացքում կոտորել ժողովրդին. «Պատերազմի մեջ ենք,— ասել է նա,— Եվրոպայի և մեծ պետությունների միջամտության վախ չկա, աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել: Եթե ըլլա իսկ, ունետարդի լուսակային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա»⁴⁴,

Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան հատուկ հրաման էր արձակել. «Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը լիովին վերացված է: Դրան համապատական կառավարությունը իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է շխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին...»⁴⁵:

Իթթիհատի գործադիր կոմիտեն նախատեսում էր այդ տեղահանությունը և կոտորածը կատարել ու թե բանակի և ոստիկանության միջոցով, այլ՝ բանտից ազատելով ոճրագործներին, մարդասպաններին և նրանց հանձնելով այդ գործը:

Պատմաքաղաքական այս հանգամանքներում թուրքիայում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև հայերի համար մթօֆագույն շարիք էր դարձել սեֆերբերլիքը (ընդհանուր զորակուշ): 20—45 տարեկան տղամարդկանց, զորահավաքի անվան տակ, ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների մեջ և, ըստ պատերազմական նախարար, էնվեր փաշայի հատուկ հրահանգի, աշքից հեռու, ժամանուել վայրերում՝ սպանում:

Ահա թե ինչու թուրքական բանակին բռնի զորակուված, վեսիկա (վկայագիր) ստացած հայերիտասարդը նախազդում էր, որ այդ «մահվան ճամփա» է.

Անա՝, օյանդը բէնի, գիդէլիմ թաալիմէ,
Այնալը մարթինը ալայըմ էլիմէ,
Բունա օլում յօլը դէրէր,
Ալլահ սաքլասըն,
Էրմէնիլէր շօթ դըր դէրլէր,
Ալլահ քուրթարսըն⁴⁶:

42 Տե՛ս Զ. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 244.

43 Ա. Անտոնյան, Մեծ ռմբարք, Բութըն, 1921, էջ 232.

44 Տե՛ս Զոր, Փարիզ, 1955, էջ 258.

45 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու) Երևան, 1991, էջ 564—565.

46 Ի. 7.թ.(424):

Նայր, արթեացրու ինձ, զնամ վարժանքի,
Հայելիով հրացան վերցնեմ իմ ձեռքին,
Մրան մահվան ճամփա կասեն,
Աստված պահպանի,
Հայերն այնտեղ շատ ու շատ են.
Աստված քող փրկի⁴⁷:

Եվ նա հանգում է ճիշտ եզրակացության.

Թուրքի բանակ երթալու եմ,
Հրացան վերցնելու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ Տաճկաստան.
Ահա կերթամ Հայաստան⁴⁸:

Թուրքական զորահավաքն ուղեկցվում էր համատարած շուրջկալներով, որոնց ընթացքում, «զենք» հավաքելու պատրիվակի տակ, ավերում էին հայերի տները, կողոպտում նրանց ունեցվածքը, ձերակալում ու սպանում շատերին: Արևմտահայության մեջ տարածված թուրքախառն հետեւյալ երգի մեջ թուրք զինվորական պաշտոնյան հարցնում է հայ երիտասարդին:

— Օլան գյավո՞ւր, դողրու սօյլէ,
Սէնին մարթին վարըմը՝ շ,

— ՀԱՌ, զյավուր, նիշտն ասա,
Քո մոտ նրացան կա՞:

Հայ երիտասարդը ժխտում է՝ այն համարելով զրպարտություն.

— Հայըր էֆէնդիմ, իֆդիրա՛ դըր,
Բիլմէ՛մ, գօրմէդի՛մ, բիլմէ՛մ, գօրմէդի՛մ:

— Հարզարժան տեր, ներյուրա՛ն է.
Զգիանի՛մ, չե՛մ տեսել, շգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:

Բայց հետո՝ ժածուկ, ավելացնում.

Պատեն կախված է, չե՛մ ըսեր,
Հայոց ազգը չե՛մ մատներ⁴⁹:

Զորահավաքին ու զինահավաքին հաջորդում է հայ մտավորականների ձերակալությունը 1915 թ. ապրիլի 24-ին, շաբաթ կեսդիշերին, Կ. Պոլսում ապրող 270 երեսի գեմքեր գիշերանոցներով տարվում են ոստիկանատուն, որոնք հաջորդ օրն իսկ աքսորվում են: Դեպի Զանգըրըի և Այաշի անապատներն են քշվում օսմանյան խորհրդարանի անդամ, իրավաբան-գորող Դրիգոր Զոհրապը, բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն,

47 Ի. 7.թ.(423):

48 Տե՛ս Ի. 7.թ.20(437):

բժիշկ-գրող Ռուբեն Սևակը, Նազարեթ Տաղավարյանը, զեյթունցի պատմավիպագիր Մարտի Բյուրատը, մեծ երաժիշտ Կոմիտասը և շատ ու շատ հայտնի դեմքեր Սվավից, Դիարբեքիրից, Մարգվանից, Էրզրումից, Կեսարիայից, Խոմիրից և այլ հայարնակ վայրերից:

Ամենուրեք փակվում են հայկական դպրոցներն ու վարժարանները.

Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վայ, աման,
Բերանը բացեցին, լեզուն կտրեցին,
Այխ, աման⁵⁰:

Քանի որ վարժուհին հանդպնել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել:

Հայկական ուսումնական օջախների հետ միասին ավերվում են նաև հայկական եկեղեցիները: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը միացվում է Սփյու կաթողիկոսությանը, և Թուրքիայի հայության հոգեոր պետ է ճանաշվում Մահակ թ կաթողիկոս Խապայանը:

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին Թուրքիայի վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, սիստեմատիկ կոտորածներ՝ էրզրումում, Գյորտյոլում, Զեյթունում և շրջակայքում, արյունալի ընդհարումներ՝ թիթիսում, Վանում, Մուշում: Բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում, ժողովրդի տնտեսական քայլայում, ընդհանուր կոտորած...

Պատերազմական գործողություններին առնչվող Վանի վիլայեթում, հակառակ քաջարի վանեցիների կազմակերպած մեկամսյա հերոսական ինքնապաշտպանության, թուրքերը հասցրել էին այն ոչ միայն ճնշել, այլև տեղում քնազնջել հազարավոր հայերի: Եվ երբ ուսական զորքերը մտնում են Վան, նրանց հետեւ նաև հայ գործներ Հովհաննես Թումանյանն ու Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, ականատես են դառնում սահմանկեցուցիլ տեսարանների. «Որտեղ հասցրել են կոտորել են հայերին,—գրել է Հովհ. Թումանյանն իր հուշերում,—զիսավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել են գեղեցիկ կանանց և եթե ժամանակ են ունեցել, ուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ շի մոտ եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա...: Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղե-

րը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են, Սնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին»⁵⁰:

Եվ երբ ուսական զորքերը նահանջում են, նրանց հետեւից Արևելահայաստան է գաղթում նաև ինքնապաշտպանական մարտերում հերոսարար մարտնչած Վասպուրականի և Սասունի հայությունը.

Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով, Լցվան դիակներ հարյուր հազարով, Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով. Զայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր. Այնպես կգոռան, հրամայեն, Որ Եվրոպան ու Ամերիկան լսենք:

Սակայն ո՞չ Եվրոպան, ո՞չ Ամերիկան շմիջամտեցին. միայն ազգային հերոսներն էին սատար կանգնում անօգնական ժողովրդին, իսկ նրանց թիվը սակավ էր, այնինչ թշնամու ուժերը՝ անթիվ, անհամար.

Սասուն գավառ անտառներով, Պարսպապատ բարձր լեռներով, Դեմ կանգնեց միշտ թուրք զորքին. Սասուն բուրե տաք արյան հոտ⁵²:

«Տաք արյան հոտ էր բուրում» նաև Կարինում, Պոնտոսում, Մուշում, Սվագում, Շապին-Գարահիսարում, Խարբերդում, Մալաթիայում, Դիարբեքիրում, Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիայի հայարնակ վայրերում՝ իզմիթում, Թուրքայում, Անկարայում, Կոնիայում և այլուր: Աննկարագրելի դաֆնությամբ ոչնչացնում էին բոլորին՝ շխնայելով նույնիսկ մանուկներին:

Ահավոր մղձավանջ ապրեց նաև Կիլիկիայի հայությունը: Հայաշատ Կիլիկիայով էր անցնում բացառիկ կարեռություն ներկայացնող թաղդաղի երկաթուղին: Այդ հանգամանքը մտահոգում էր Թուրքիայի կառավարությանը, քանի որ Կիլիկիայի աշխատասեր ու գործունյա հայությունն իր բարգավաճ զիճակով կարող էր տիրապետող դառնալ թուրքական տնտեսության մեջ: Լեռնային Կիլիկիայում Հաճընից, Զեյթունից մինչև Դյորտյուլ սփոված էին հայկական գյուղերն ու ավանները, որոնց բնակիչները թեև զբաղվում էին մետաքսագործությամբ, զուրհակությամբ, գորգագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով, սակայն նոր սերունդը բավական լուսավորյալ էր այնտեղ գործող հայ և օտար դպրոցների ու վարժարանների շնորհիվ, որոնք կարեն դեր էին խաղացել նրանց

50 Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 212—213.

51 Տե՛ս Վ. Սվագլյան, Մեծ եղեռնի իրադարձություններն արտացոլող ժողովրդական երգերը, «Նորք», Երևան, 1990, № 12, էջ 127:

52 Նույն տեղում, էջ 128:

Հոգեգիտակցական աշխարհի ձեւվորման վրա: Բացի այդ, ոռուս-թուրքական պատերազմից հետո խոստացված, բայց չիրականացած «բարեփոխումների» հետ կապված թուրքիայի շատ գավառներում ծայր առած բռնություններն ու կոտորածները դեռևս իսպառ չէին բնաջնջել ի բնե ազատատենչ կիլիկիացիներին, որոնք առիթ էին փնտրում անկախանալ: Կիլիկիայի արծվարույն Զեյթունն արդեն վաղուց թուրքական բռնակալության զայրութի կիզակետն էր: Հետեարար ժամանակն էր հին հաշիվները մաքրել նաև համարձակ զեյթունցիների հետ:

Զեյթունցիները, որ անցյալի ազգային-ազատագրական պայքարի փառապանծ ավանդույթներ ունեին, կարող էին այս անգամ ևս անձնվեր պայքարի դուրս գալ, բայց դրան խանգարում են Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Խապայանն ու հայերեկելիները, որոնք, խարքելով թուրքական կառավարության կեղծ խոստումներից, «Հնազանդության» կոչ են անում, պատճառաբանելով, որ «Փոքր շարժում մը կրնա վտանգել թուրքիո նահանգներու ամբողջ հայությանը»: Վերևից պարտադրված այս «անգործնականությունը» ողբերգական տողերով է նկարագրված «Կաթօղիկոսդաւագէղի քարա խարարը» (Կաթողիկոսից եկավ սկ լուրը, այսինքն՝ զենքի շղիմելու լուրը.—Վ. Ս.) ծավալուն վիճերգում⁵³:

Արդեն թուրքական կառավարությունը, ինչպես այլ վայրերում, այստեղ ևս հավաքել էր հայեղի զենքերը, երիտասարդներին զորակոշել թուրքական բանակ, բայց նրանցից շատերը կարողացել էին բանակից փախչել և թաքնվել Զեյթունում: Խոզդիդ փաշան իր երեք հազար զորքով գալիս պահանջում է դասալիքներին, որոնք ապաստանել էին Բերզնկա լեռան վրա կառուցված, հինավորց Ս. Աստվածածնի վանքում: 1915 թ. մարտի 25-ին թշնամին սկսում է գնդակոծել վանքը: Զեյթունի ինքնապաշտպանները, Փանոս Զագրյանի զլիավորությամբ, պատասխանում են թշնամուն՝ խնայելով իրենց սահմանափակ փամփուշտները.

Զախըր օղլու Փանոս աղամ դէր քի.

— Բու իշ բիզէ գուշ օլդու,
Դուշմանըն էլինդէ ալթունըմըզ
 թուշ օլդու,
Աշըլմադան սօլդու գուլը Զէյթունը⁵⁴:

Պարոն Զագրյան Փանոսն ասաց.

— Այս գործն արգեն դժվարացավ,
Մեր ոսկին թշնամու ձեռքին անագ դարձավ,
Զբացված բառամեց վարդը Զեյթունի⁵⁵:

«... Վանքը Զեյթունի ճիշտ դիմացն էր,— մեզ պատմել է զեյթունցի ականատես Կ. Թողլլանը,— մենք՝ զեյթունցիներս, կանգնած սեյիր կընեինք: Մեյ մըն ալ քանի մը ասկյարներ թենեքով գաղյալը տարին, որ վանքը այրեն: Ամմա էշխիեները վանքին մեջեն անոնց սպանեցին...»⁵⁶:

Տասներկու ժամ տեղող այդ կովից հետո, զեյթունցի երիտասարդները գիշերով, վանքի ետևի պատուհաններից դուրս թոշելով, բարձրանում են լեռ⁵⁷:

Հաջորդ օրը թուրքական զորքերը դարձյալ են հարձակվում վանքի վրա, կարծելով, որ ապրուամբները դեռ այնտեղ են, հրկիզում են վանքը:

Ապրիլի 9-ին Զեյթունի երեկելիները տարվում են զորանոց, ապա՝ նաև նրանց ընտանիքները, որոնց բոլորին քշում են դեպի անժանաթ վայրեր: Սրանք առաջին տարագրվողներն էին: Սկսվում է Զեյթունի բռնագաղթը: Նախ դատարկվում է վանքի թաղը, հետո՝ Զեյթունի շրջակա գյուղերը: Այնուհետև ավերում է արծվարույն Զեյթունը...

Մերձավոր արևելքի միսիոներների նախագահ Յոհան Լեֆսիուսը, «Հայաստանի շարդերը» գաղտնի տեղեկագրի մեջ, անդրադառնալով Զեյթունի տեղահանությանը, նշում է. «...Քիչ ատենեն տեղի ունեցավ ամբողջ Զեյթունի հայ բնակչության տարագրությունը՝ իրարու ետևե շատ մը կարավաններով: Շուրջ 20 հազար հոգի էին անոնք: Քաղաքը շորս թաղեր ուներ: Բնակիչները տարվեցին՝ մեկը մյուսի ետևեն, շատ անգամ կիները և մանուկներն այրերեն զատված: Յուրաքանչյուր արհեստե միայն մեյ մեկ հոգի ըլլալով միայն վեց հայեր կրցան մնալ: Տարագրությունը շարաթներ տեսեց: Մայիսի երկրորդ կեսին Զեյթունն ամբողջովին պարպված էր: Զեյթունի բնակիչներեն 6—8 հազար հոգի, կոնհայի և էրեյլիի մեջտեղ, Քարափունարի և Սյուլեյմանիեի ճախճախուտ մարզերը դրկվեցան և 15—16 հազար հոգի՝ դեպի Դոր Զոր, Եփրատի վրա, Միջագետքի տափաստանը: Անվերջանալի կարավաններն անցան Մարաշեն, Աղանայեն և Հալեպեն: Սնունդն անբավարար էր, բան մը շեղավ զանոնք տեղ մը հաստատելու համար կամ նույնիսկ իրենք իրենց տարագրության վախճանին հասցընելու համար...»⁵⁸:

Սկսվում է Կիլիկիայի հայության բռնագաղթս ու կոտորածը: Մեկը մյուսի ետևից դատարկվում

55 IV.2(1393):

56 Վանքի կովողներից վաթուն կորիճներ, մահու կենաց կորվ մղելով, օգնության են հասնում Զեյթունի մոռակա ֆընդրշագի իրենց եղբայրներին, որոնց և թշնամին սպառնում էր ոչնացնել: Ինն օր տեղող այդ հերոսամարտում թըշնամին մի քանի հարյուր զոհեր է տալիս: Հայերի փամփուշտներն սպառվում են: Նրանք սկսում են կովել քարերով: Այդ մարտերում զոհվում է օգնության հասած քանակեց զեյթունցի, փրկվում են մի քանիսը, այդ թվում՝ Զեյթունի անվանի հերոս Արամ Զոլաբյան իր զինակիցներով:

57 Գր. Գալուստյան, նշվ. աշխ., էջ 178: